

Medvode

Dom 929

ROZMAN F.

Blatnik Ū.: Komand

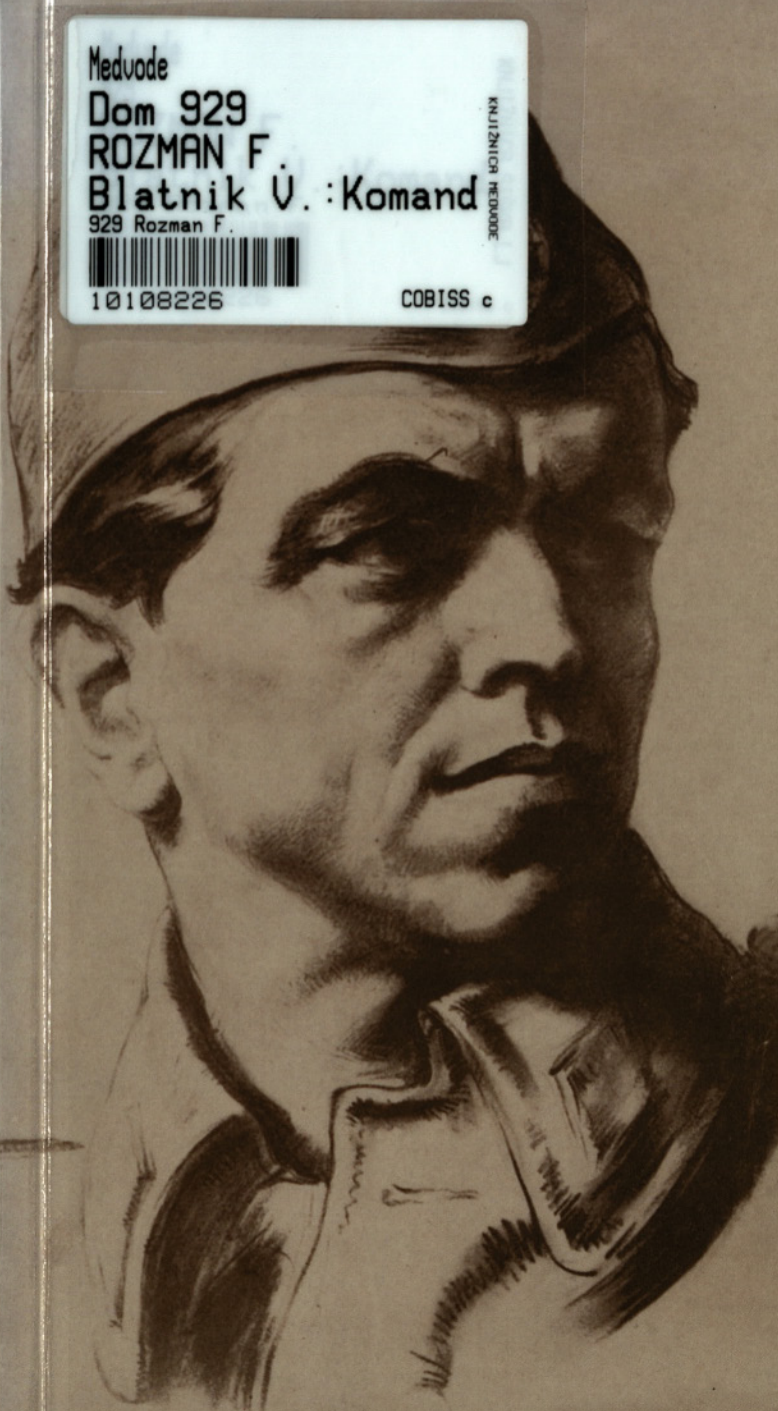
929 Rozman F.

10108226

COBISS c

KNJIŽNICA MEDVODE

KOMANDANT STANE

1. XII 99

Kuzi amiri
Kudavale

Jan W3 6 1/2

M 10108226

i
l
-
e
n
o
-
l
i

i
l
-
e
n
o
-
l
i

-
l
-
n

li
e
o
n
a,

M 10108226

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929 Rozman F.

BLATNIK, Vinko

Komandant Stane / [avtor Vinko Blatnik]. - Ljubljana :
GO ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propa-
gandno in promocijsko dejavnost, 1999

Avtor naveden v kolofonu

1. Gl. stv. nasl.
103941120

GENERAL FRANC ROZMAN - STANE, POVELJNIK SLOVENSKE VOJSKE

Pred 55 leti, 7. novembra 1944, je tragično umrl Franc Rozman - Stane, komandant Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije leta 1943 in 1944, to je v odločilnih letih druge svetovne vojne. Čas neusmiljeno potiska v pozabo takratna pogumna dejanja velikih Slovencev za osvoboditev naše domovine, kar je krivično tako za naš sedanji rod kot za zanamce.

Resnica o narodnoosvobodilni vojni na slovenskem ozemlju in ozemlju nekdanje Jugoslavije je objektivno zgodovinsko ugotovljena. Slovenska partizanska vojska je mednarodno priznana kot sestavni del zavezniške koalicije v boju proti fašizmu in nacizmu. V tem boju so slovenski partizani v štirih letih (1941-1945) v najtežjih okoliščinah in z velikimi žrtvami ustvarili slovensko vojsko. V času Rozmanovega poveljevanja in ob koncu 1943. leta je ta vojska po oceni zahodnih vojaških strokovnjakov vezala okrog pet nacističnih divizij, ki so si na tem občutljivem južnoevropskem območju prizadevale obdržati hitlerjevsko vojaško oblast in komunikacijske zveze na območju takomenovanih »ljubljskih vrat«.

Partizanska vojska je bila po svoji temeljni nalogi osvoboditi in združiti slovenski narod vseslovenska, ker je delovala na celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju, tako tudi v Primorju, vključno z Istro in Benečijo, na Koroškem in Štajerskem v mejah tretjega rajha ter v Prekmurju s Porabjem, ki ga je zasedla Madžarska. Bila je slovenska po pretežno slovenskem sestavu in s poveljevanjem v slovenskem jeziku, po pretežno poveljniškem kadru od čet, bataljonov, brigad, divizij in korpusov do Glavnega štaba. In, končno, slovenska tudi po izvirni, našim okoliščinam prilagojeni partizanski taktiki in množični organiziranosti Osvobodilne fronte.

Slovenski vojski so poveljevali štirje komandanti v tem zaporedju: od 22. junija 1941 do 1. oktobra 1942 Franc Leskošek - Luka, od oktobra 1942 do 13. julija 1943 Ivan Maček - Matija, od 13. julija 1943 do 7. novembra 1944 Franc Rozman - Stane in od 7. novembra do osvoboditve Dušan Kveder - Tomaž.

Tu omenjamo štiri poveljnike slovenske vojske, ki so nosili tudi naslov komandanta Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Pri tem pa ne smemo pozabiti na pomembno vlogo, ki jo je pri oblikovanju vojske in pri ustvarjanju temeljnih pogojev, da je sploh lahko nastala,

imel dr. Aleš Bebler - Primož. Srečamo ga takoj po napadu nacistične vojske, skupaj z Borisom Kidričem, na pogajanjih s komandantom dravske divizijske oblasti, generalom Lavadinovičem, v zvezi z obrambo, oborožitvijo prostovoljcev in drugimi ukrepi. Bebler je takrat vodil tudi vojaško komisijo CK KPS in imel na junijskem posvetu referat s smernicami za konkretne vojaške organizacijske in materialne priprave na vstajo. Na tem posvetu 1. junija 1941 je bil napovedan nujen vojni spopad nacistične Nemčije in Sovjetske zveze. Po imenovanju Franca Leskoška - Luke za komandanta je postal Bebler njegov glavni pomočnik in tudi prvi organizator partizanskih enot. Vpliv Aleša Beblerja kot intelektualca širokega obzorja, pravega svetovljana in poliglota, je bil izredno pomemben, celo odločilen, da sta naša Osvobodilna fronta in partizansko vojaško gibanje vsekozi obdržala vsenarodni, vseljudski, human značaj. Bebler je tudi po porazu Republike Španije marca 1939 ostal zvest svojemu prepričanju o fašizmu kot največji nevarnosti za človeštvo, kot najbolj mračnjaški, agresivni in nedemokratični sili. Te nevarnosti so se takrat zavedali najuglednejši ljudje iz političnega in javnega življenja, znanstveniki, umetniki, književniki v Evropi in v svetu.

Luka, Matija, Stane in Tomaž so bili štirje poveljniki slovenske vojske, ki je bila edina takšna vojaška organizacija v zgodovini slovenskega naroda. Ko pišemo posebej o mestu in vlogi generala Staneta v njej, moramo povedati, da ji je kljub prezgodnji tragični smrti poveljeval najdlje (16 mesecev), da ji je poveljeval v obdobju največjega vzpona slovenske narodnoosvobodilne vojske in da je bil tudi prvi komandant, ki je bil na ta odgovorni položaj imenovan kot vojak in ne kot politik. Prva dva poveljnika sta bila predvsem politika. Povedati želimo, da so pri prvih dveh imenovanjih prevladovali pretežno politični, ideološki argumenti, pri imenovanju generala Staneta pa pretežno vojaški, profesionalni, to je, odločilne so bile njegove vojaške izkušnje, od udeležbe v španski državljanski vojni do enega prvih organizatorjev partizanstva na najtežjem slovenskem bojišču v mejah takratnega tretjega rajha. Neposredno je vodil partizanske boje in akcije in bil večkrat tudi ranjen v bojih. Bil je izredno priljubljen komandant prve slovenske brigade (II. grupe odredov) in IV. operativne cone (Štajerska in Koroška). Dva meseca pred imenovanjem Staneta za komandanta Glavnega štaba je bil 23. maja 1943 za poveljnika ponovno imenovan Ivan Maček - Matija. Na podlagi junijske ocene slovenskega političnega vodstva glede nadaljnje rasti partizanske vojske ter tudi kritičnih pripomb glede dotedanjšega poveljevanja je nastal predlog vrhovnemu poveljniku Titu za Staneta, komandanta z največjimi vojaškimi izkušnjami. To je bila pomembna odločitev slovenskega političnega in vojaškega vodstva. Franc Rozman kot komandant

in Boris Kraigher kot politkomisar sta zatem od poletja 1943 do jeseni 1944 prevzela odgovornost za razvoj, operacije in vzpon slovenske vojske. Nobenega dvoma ni, da je komandant Stane v tem obdobju uveljavil vse svoje izkušnje, voljo, pogum in sposobnost poveljevanja. Zgodovina NOV je to njegovo pomembno vlogo že potrdila.

18. maja 1945 je bil Glavni štab NOV Slovenije razpuščen. Slovenske enote NOV 7. in 9. korpusa ter 4. operativne cone so bile priključene 3. in 4. jugoslovanski armadi, slovenska divizija vojske državne varnosti pa je prešla v sestav KNOJ-a. Ukinitve slovenske vojske je bila v vrstah slovenskih partizanov sprejeta z velikim nezadovoljstvom. Le stežka so sprejemali mednarodne razloge zanjo (boj za nove meje, Trst in Koroško). Z ukinitvijo slovenske vojske je bila pozabljena tudi Titova obljuba naši delegaciji ob zasedanju AVNOJ-a, da bosta v novi federativni državi ostala njen nacionalni sestav in poveljevanje neokrnjena.

Slovenske partizanske in narodnoosvobodilne vojske ni več. Zato pa je toliko več vredno njeno izročilo, njene izkušnje, če bosta spet kdaj ogroženi suverenost slovenske države in ponosna samoodločba slovenskega naroda.

ROD

Ded Franca Rozmana - Staneta, Anton Rozman, je bil rojen v Smledniku, takrat zelo razsežni in dokaj bogati vasi v ravninskem delu Gorenjske. Njegov starejši brat Jože je ostal doma na kmetiji, Anton pa se je priženil na kmetijo »Pri Mlakarju« v Spodnjih Pirničah. Zakonca Anton Rozman in Marjana, rojena Cedilnik, sta imela edinega sina, Frančiška (Franca). Rodil se jima je 24. novembra 1883.

Četrtega februarja 1907, torej v predpustnem času, kot je bilo takrat v navadi, se je Franc Rozman poročil z Marjano Stare, kmečko hčerjo iz Skaručne, po domače »Špančevo Manco«. Žena je Francu Rozmanu prinesla skromno doto: nekaj denarja, kravo ter perilo in obleko. Življenje na majhni kmetiji je terjalo veliko trdega dela. Pridelki niso šli radi v denar, saj so bila mesta dokaj oddaljena, prometne zveze pa slabe, kar zlasti velja za vasi na levem bregu Save, kjer so tudi Spodnje Pirniče.

Ko se je Franc Rozman oženil, mu je bilo štiriindvajset let, kar pomeni, da je vojaščino odslužil pred poroko.

Zakoncema Francu in Marjani Rozman so se rodili štirje otroci. Prva se je 16. februarja 1908 rodila Marjeta, nato, 13. oktobra 1909 Terezija, za njo, 27. marca 1911, Frančišek (France) in kot zadnji, 11. novembra 1913, Martin.

V tistih časih so bile družine, posebno na podeželju, velike. Veljalo je načelo, da mora biti otrok, »kolikor jih Bog da«. Tudi pri Rozmanovih niso bili izjema. Številna družina pa je v tistih časih pomenila revščino. Odrasli so našli edino razvedrilo v romanjih in ob kozarčkih pijače, mladina pa ob plesu po gostilnah ali na žegnanjih. Služba pri železnici je za kmečke fante pomenila življenjski uspeh. Če je kdo hotel postati kaj več, je moral znati nemško. Zdravniki so bili redki in dragi, zato je kmet pri njih poiskal pomoč največkrat šele potem, ko je bilo že prepozno.

Francišek Rozman, oče, v uniformi, pred odhodom na rusko fronto 1914

Na začetku stoletja so ženske, zlasti na podeželju, rojevale kar doma. Če v vaseh ni bilo babic, so pri porodu pomagale izkušene ženske. A če so nastopile težave, so porodnico odpeljali do najbližje železniške postaje, od tam pa v bolnišnico. Pogosto porodnica dolgega potovanja, zlasti na lojtrskem vozu po razdrapanih poteh, ni prenesla.

Brez težav tudi ni šlo pri Marjani Rozman, ko se je bližal njen tretji porod. Bali so se najhujšega. V tej stiski se je Franc Rozman kot veren človek zaobljubil, da bo postavil pred hišo kapelico, če bosta mati in otrok ostala živa; če ne pa bo šel za pokoro za vedno k vojakom. Ženo je naložil na lojtrski voz in jo za Savo odpeljal v ljubljansko bolnišnico na Zaloški cesti št. 2. Tam se mu je 27. marca 1911 rodil sin Francišek (Franc). Porodnica in sin sta se sicer kmalu vrnila domov, toda oba sta še dolgo čutila posledice težavnega poroda. Franc je bil še dolgo zatem slaboten in bled in tudi kasneje, ko je že odrasel, ni bil močne postave.

Oče je obljubo držal in postavil pred hišo, med potjo in zadnjo steno, križ z omarico. Križ je stal tam, dokler niso po zadnji vojni na pročelju hiše Francu Rozmanu - Stanetu odkrili spominske plošče.

OČE PADEL V RUSIJI

[Ko se je 28. julija 1914, z napovedjo vojne avstro-ogrske kraljevine Srbiji, začela prva svetovna vojna, je bil Franc Rozman kot rezervni podčastnik vpoklican med prvimi. Sprva je bil nekaj časa v Celovcu, kamor ga je šla žena tudi obiskat in od koder ji je poslal fotografijo. Hči Marjeta, tedaj stara šest let, se je spominjala, kako so otroci in mati ob slovesu od očeta jokali, on pa jih je tolažil: »Bogu in cesarju moram biti zvest.«

[Franca Rozmana so dodelili 4. domobranskemu pehotnemu polku in v njegovi sestavi je, kot poveljnik desetine v 16. četi, odšel na rusko fronto.] Oktobra 1914 so nemške in avstro-ogrske čete začele na Poljskem ofenzivo, ki pa zaradi srditega ruskega odpora, ni dosegla uspehov. V teh bojih je nekje v okolici kraja Nowe miasto ob reki Polici, kakih 50 km jugozahodno od Varšave, padel ali umrl tudi Franc Rozman, baje zaradi posledic ran. Tedaj se je njegova enota že umikala. Bojišče z mrličmi in ranjenci so zasedli Rusi, zato polkovno poveljstvo ni moglo vedeti, kdo je mrtev in kdo ujet, oziroma kdo je pobegnil k sovražniku. Pisma, ki jih je Rozman nekaj časa pošiljal domov, so znenada usahnila. Prišlo je le obvestilo, da je pogrešan.

MATI V ITALIJO, OTROCI V SIROTIŠNICO

Tako je Marjana Rozman ostala s štirimi otroki sama. Zaradi vse večjega pomanjkanja in brez moškega pri hiši je postajalo življenje zanje vse težje. Leta 1916 je dosegla, da so sedemletno hčer Terezijo sprejeli v sirotišnico v Zagrebu, kjer so zanje odtelej skrbele redovnice. Tu je Terezija začela hoditi v šolo. Ko pa je naslednjega leta prišla domov, jo je mati obdržala pri sebi.

Medtem je vdova Marjana Rozman spoznala Jožeta Nanuta, izgnanca iz Gorice, ki se je pred vojno zatekel v Zavrh na pobočju Šmarne gore. Nanuta, ki je izhajal iz družine z več otroki, je mamila tudi kmetija, potrebna moške roke. Marjana Rozman in Jožef Nanut sta tako začela razmišljati o poroki. Toda še pred tem sta morala doseči razglasitev Franca Rozmana za mrtvega.

Sodišče v Ljubljani je Franca Rozmana razglasilo za mrtvega 7. januarja leta 1920. Tako ni bilo več nobene pravne ali verske ovire, da se Nanut in Rozmanova ne bi poročila, vendar tega nista storila, verjetno zaradi nasprotovanja Nanutove matere in

Mati Franca Rozmana, Marjana Rozman roj. Stare, s svojimi štirimi otroki okrog leta 1916 (Franc je prvi z desne)

sestre, pa tudi okolice, ki je videla v Nanutu predvsem tujca. Toda življenje je terjalo svoje: Rozmanova je zanosila in 28. septembra 1920 rodila sina Ivana.

Jožeta Nanuta je mučilo domotožje, pa tudi sestra in zlasti mati sta mu prigovarjali, naj se vrne. Razmere v Italiji sta mu opisovali v rožnati luči. Na robu bogate Furlanije in ob izdatni pomoči Amerike in Francije je bilo življenje v Italiji, v primerjavi z razmerami v Jugoslaviji in Avstriji, res veliko boljše.

In tako se je Nanut odločil za vrnitev domov. Čeprav neporočena in mati petih otrok se je tudi Marjana Rozman odločila, da gre z njim. Obe hčeri, dvanajstletna Marjeta in enajstletna Terezija, sta morali v sirotišnico, brata Franc in Martin sta ostala v Pirničah (Martina so naslednje leto, 1921, vzeli v kranjsko sirotišnico), nekajmesečnega Ivana pa je mati dala v rejo. Tako je ta vse življenje ostal droban, slaboten in nepismen. Posestvo je Rozmanova prepustila v najem. Iz najemnine naj bi skrbnik plačeval sirotišnico ter druge stroške za šolanje in vzdrževanje otrok.

A kaj kmalu sta bila Nanut, še bolj pa njegova neporočena žena, nad razmerami v Italiji hudo razočarana. Po fašističnem pohodu na Rim ob koncu oktobra 1922 se je pritisk na tamkajšnje Slovence še povečal. Vsepovsod, predvsem pri sprejemanju na delo, so imeli prednost priseljeni Italijani. Nove meje so postavile na glavo tudi prejšnje gospodarske tokove: Trst ni bil več glavno avstrijsko pristanišče, postal je eno izmed italijanskih obrobnih, povrh pa še brez zaledja. Že samo bivanje neporočene matere in žene in še tujke iz sovražne države je bilo v fašistični državi vse prej kot varno.

V teh letih je Marjana Rozman s svojo iznajdljivostjo in odločnostjo rešila marsikdaj vso družino, da ni trpela lakote. Tako je hodila prodajat zelenjavo in sadje na trg v Gorico, prekupčevala je z jajci in pometala po uradih in na železnici. Ni ji bilo lahko. Vsem tem težavam so se pridružile še družinske razprtije, kar je samo pospešilo odločitev, da se vrnejo v Slovenijo. Spomladi leta 1926 so tako Marjana Rozmanova, Jože Nanut in njuna hči Jolanda prekoračili italijansko-jugoslovansko mejo in se vrnili v Spodnje Pirniče.

Toda na Rozmanovem posestvu so gospodarili najemniki, ki jih lastnica ni mogla takoj spraviti iz hiše in z zemlje. Nastaniti sta se morala - Rozmanova in Nanut - začasno kar v lopi, hčer Jolando pa je mati oddala v rejo na svoj dom v Skaručni.

Končno sta se Marjana Rozman in Jožef Nanut v smledniški farni cerkvi 16. oktobra 1926 le poročila in tako dosegla, da ljudje niso več mogli tako očitno s prstom kazati za njima. Čez nekaj časa je Marjana spet prevzela posestvo in družina se je lahko vselila tudi v hišo.

Ob materini vrnitvi sta bili hčerki Terezija in Marjeta stari sedemnajst oziroma osemnajst let. Obe sta si že sami služili kruh kot služkinji, saj sta se takoj, ko sta zapustili šolske klopi, zaposlili. Huje je bilo s Francem in Martinom, najhuje pa z Ivanom. Prva dva, stara petnajst in trinajst let, sta bila prepuščena tujim ljudem. A časi po prvi svetovni vojni so bili težki, vsega je primanjkovalo. Kmetje, pri katerih sta služila, še svojim otrokom niso prizanašali, kaj šele tujim.

V GOSTILNO ZA HLAČKA

Franc je najprej nekaj časa delal pri Kobilarju v Zavrhu (po domače), nato bil hlapček in pastir v gostilni Božič v Spodnjih Pirničah ter še pri Ločniškarjevih, po domače pri Bezjanovih v Vižmarjih.

Dandanes si težko predstavljamo, kaj vse je moral Franc Rozman prestajati kot hlapček v svojih rosnih letih. Moral je delati, kolikor je zmožel otrok njegove starosti. Gospodar, pri katerem je služil, je gledal predvsem na to, da bi ga čimbolj izkoristil pri delu, čeprav na škodo zdravja in uspeha v šoli. Franc je moral vstajati, še preden se je zdanilo, nakrmiti in napojiti živino in postoriti še vse drugo v hlevu. Šele potem je smel v šolo, ker bi sicer gospodar ali skrbnik plačal kazen. Ko se je vrnil h gospodarju, je moral spet na polje ali v hlev. Moral je pasti živino, pomagati spravljati seno in postoriti še vse drugo, kar mu je naročil gospodar.

Še posebno hudo je bilo pri tujih ljudeh za takšne otroke, kot so bili Rozmanovi, zlasti za Franca in Martina, ki nista imela očeta, mati pa je živela v tuji državi. Drugi hlapčki ali pastirčki so se v stiski lahko zatekli domov k staršem ali starejšim bratom in sestram, da so od njih dobivali borne priboljške, če so bili lačni. Če pa jim je bilo pri gospodarju le prehudo, so se svojci postavili zanje. Pri Rozmanovih bi moral za omilitev takšnih težav poskrbeti od sodišča postavljeni skrbnik, ki pa ga Rozmanovi niso ohranili v najlepšem spominu. V tistih časih in takratnih razmerah so bili varuhi, ki bi se za tuje otroke zavzemali tako kot za svoje, izjema. Otroci, ki so imeli skrbnika, so bili že vnaprej določeni, da bodo vse življenje hlapci ali nekvalificirani delavci, dekleta pa dekle, služkinje, pestunje ali prav tako nekvalificirane delavke.

Še sreča, da sta za mlajša bratca že lahko skrbeli tudi starejši sestri Marjeta in Terezija, ki sta po letu 1920 že služili. Stiska in življenje brez staršev sta Rozmanove otroke močno povezala. Bili so navezani drug na drugega bolj kot otroci iz urejenih družin in so si pomagali, če so si le mogli. Ljudje so jim pravili »vrabčki«, ker so bili tako neboljani in odvisni od medsebojne pomoči.

Franc Rozman je začel hoditi v takratno enorazrednico v Zgornjih Pirničah v šolskem letu 1917-1918, torej že takrat, ko je bila mati še doma. Leta 1921 ni izdelal 4. razreda in ga je zato ponavljal, šolanje pa je končal leta 1925. Po takratnem šolskem sistemu so otroci morali hoditi v šolo do svojega štirinajstega leta. Če so izdelovali, so tako končali šest razredov osnovne in dva razreda ponavljalne šole, oziroma so lahko po končanem četrtem ali petem razredu nadaljevali šolanje v meščanski šoli ali gimnaziji.

POD VPLIVOM DOBREGA UČITELJA IN POŠTENJAKA

Franca Rozmana je učil nadučitelj Alojzij Macarol iz Šempolaja pri Nabrežini, iz vasi torej, ki je po prvi svetovni vojni prišla skupaj z drugimi tamkajšnjimi slovenskimi kraji pod Italijo. Narodnostno zavedni mož je dolga leta učiteljeval v Zgornjih Pirničah in svojim učencem že v najnežnejših letih vsadil zavest, da so Slovenci in Slovani, ter jim veliko pripovedoval o trpljenju rojakov pod fašistično Italijo. Govoril je, da bo nekoč napočil čas, ko bodo primorski Slovenci s fašisti poravnali račune.

Učitelji, kakršen je bil Macarol, so bili zlasti v odročnih predelih Slovenije glavni buditelji narodne zavesti. Njihovi učenci so se v večini udeležili osvobodilne vojne. Takšni učitelji na podeželju so bili s svojim uspešnim delom in domoljubjem trn v peti župnikom in kaplanom, organizatorjem političnega klerikalizma, iz katerega je med zadnjo vojno izšla bela garda. Zato ima Macarol, ki se ga najstarejši ljudje nekdanjega šolskega okoliša Zgornje Pirniče še zdaj spominjajo kot dobrega učitelja in poštenjaka, nedvomne zasluge za to, da je Franc Rozman postal in ostal pokončen mož v najtežjih časih slovenske zgodovine.

Glavni vzrok za Francev slab uspeh v šoli je možno najti v težavnih razmerah, v katerih se je znašel zlasti po materinem odhodu v Štandrež v prvi polovici leta 1921. Prav tedaj bi moral izdelati četrti razred, pa ga ni. Nanj se je zgrnilo prehudo breme. Očeta je izgubil, ko je bil star tri leta, zdaj pa še materino skrb in nadzorstvo. Materin odhod v Italijo ga je čustveno močno priza-

del, tembolj, ker so ga v tuji hiši kar naprej silili k delu in odtegovali učenju.

Vrh vsega je desetletni Franc trpel tudi pomanjkanje hrane in obleke. Tako kot drugi hlapčki je moral pozimi spati v hlevu, poleti pa v senu. Pozimi je bil vedno premražen, saj se v hlevu tudi ponoči ni mogel ogreti. Šele zvečer, že v temi, ko je bil na smrt utrujen, ker je moral zgodaj vstajati in ves dan garati, je smel sesti h knjigam in zvezkom - seveda, če je imel luč. Petrolej je bil drag, elektrike pa še ni bilo. Zato so takšni otroci pri učnem uspehu precej zaostajali za svojimi vrstniki, ki so živeli pri starših, čeprav tudi ti pogosto niso imeli razumevanja za šolanje in so potrebovali otroke predvsem za pomoč pri delu.

Po pripovedovanju brata Martina je nadučitelj Macarol, ki se mu je fant smilil, pogosto posadil Franca zraven peči, da se je lahko pogrel in posušil. Zgodilo se je, da je Franc ob peči tudi zadremal, ko ga je prevzela toplota.

POD VARSTVOM VALENTINA ROŽANCA

V Rozmanovih mladih letih se je osnovnošolsko učenje končalo s štirinajstimi leti, nakar se je bilo možno zaposliti. Tako je velika večina otrok manj premožnih staršev že v tej starosti okusila surovost boja za kos kruha, neredko tudi daleč od doma. Bilo se je treba preživljati, na kakršenkoli način.

Franc Rozman je v tem času, leta 1926, odšel služiti k Ločniškarjevim v Vižmarje, po domače k Bezjanovim. France in Martin, obe sestri, sorodniki in sosedje, pa tudi mati so se kar naprej pritoževali nad tedanjim varuhom, in tako je postal novi skrbnik obeh fantov Valentin Rožanc. Ta mož, tedaj star štirideset let, je začel odločilno vplivati na Franca in Martina Rozmana, predvsem pa jima je pomagal, da sta prišla do poklica. V pravem pomenu besede jima je nadomestil očeta; še več, za fanta je bil še boljši, kot bi mogel biti oče.

Tine Rožanc je bil za tiste čase dokaj razgledan delavec in družaben človek, zato si je hitro pridobil širok krog prijateljev. Rad je pomagal vsakomur, ki ga je za kaj prosil. Znal je popravljati vse, od čevljev do strojev. V osebnem življenju je bil zgled poštenja. Smilili so se mu reveži. Zato so ga kmetje, čeprav ni bil domačin, izvolili za občinskega odbornika.

Rožanc je močno vplival na oba brata Rozmana: veliko je bil z njima, poučeval ju je, predvsem pa skrbel za njune drobne življenjske potrebe. Potem ko se je vrnila iz Italije še mati Marjana,

je tudi njej nesebično pomagal, da je prišla do svojih pravic na posestvu in da je uredila razmerje z Nanutom. Kaj kmalu je tudi spoznal, da sta Franc in Martin Rozman bistra fanta in da bi bila velika škoda, če bi ostala vse življenje hlapca na kmetih ali pa ročna delavca. Vrh tega pa je tudi sklepal, da na tako majhni kmetiji, kot je bila Rozmanova, še za enega ne bo dovolj kruha.

Jeseni 1941 se je Tine Rožanc pred aretacijo umaknil v Ljubljano, kjer je postal sekretar komiteja KP železniškega vozlišča Ljubljana. Bil je politični komisar narodne zaščite na železnici, ki je izpeljala mnoge sabotaže, predvsem pa se je odlikovala s pošiljanjem vagonских pošilk raznega blaga iz Ljubljane k partizanom. Leta 1942 so ga Italijani poslali v internacijo v taborišče Gonars. Medtem pa so le nekaj več zvedeli o njem in ga vrnilo v Ljubljano ter 13. oktobra 1942 ustrelili kot talca pred Natlačenovo vilo.

PEKOVSKI VAJENEC

Ločniškarjeva hči Marija, pri katerih je Franc Rozman služil, je bila v tem času poročena s pekovskim mojstrom Lovrom Cimpermanom, ki je leta 1925 začel samostojno opravljati svojo obrt na sedanji Šmartinski cesti št. 18 v Ljubljani. Tudi pri Ločniškarju so v slabem letu, kar je bil Franc Rozman pri njih, opazili, da je hlapček odprte glave in da bi se rad česa izučil. Poleg tega se je zanj zavzel še Rožanc in se s Cimpermanom hitro sporazumel, da ga bo ta izučil za peka.

Tako je Franc Rozman leta 1926, star dobrih petnajst let, odšel v Ljubljano. Stanoval je v mojstrovi hiši, v kletni sobici. Njegova postelja je stala za vrati; skupaj z njim je spal še pomočnik ali vajenec. Delali so ponoči. Tudi petnajstletni vajenec ni bil pri nočnem delu izjema. Vajenec, ki je povrh, tako kot Franc Rozman, še stanoval pri mojstru, je bil tako dejansko ves dan v službi. Le tu pa tam je smel za kak dan stopiti domov, navadno ob nedeljah ali ob kakem pomembnejšem prazniku. Tako je bil mojster pogosto vajenčev vzgojitelj in učitelj hkrati.

Tisti čas je veljal Lovro Cimperman za zelo strogega in zahtevnega mojstra; pri njem se je do konca izučil le malokateri vajenec. Če pa je kdo le zdržal, je postal resnično dober pek. Lovro Cimperman je močno vplival na Franca Rozmana že v njegovi vajenski dobi. Pri njem je Rozman ostal tudi kot pomočnik od leta 1929 do začetka leta 1932. In kaj je Rožanca in Cimpermana še družilo, da je Rožančevo priporočilo, naj se Rozman pri Cimpermanu izuči za peka, zaleglo?

Ko je izbruhnila prva svetovna vojna, je moral Cimperman, tako kot Tine Rožanc in številni drugi »Kranjski Janezi«, na bo-

jišče proti Rusom. Že 12. septembra 1914 pa je bil ujet. V Rusiji je zatem veliko videl in preživel, tudi revolucionarno vrenje in državljansko vojno, o čemer je Rozmanu pogosto in z navdušenjem pripovedoval. Ta izkušnja je močno vplivala na mojstrovo prepričanje in nadaljnje življenje, pa tudi na njegovo odločitev v letu 1941 za OF.

V času, ko se je Rozman pri Cimpermanu učil za peka, se je naglo bližala velika gospodarska kriza. Vajenci so se učili obrti med vsakdanjim, bolje povedano, vsakonočnim delom skupaj s pomočniki in mojstrom. Poleg povsem poklicnega dela so morali opravljati še razna pomožna dela, npr. pripravljati in prevažati drva, kuriti peči, dovažati moko in razne dodatke za peko ter prodajati kruh. Ljudje se spominjajo Rozmana kot vajenca, ki je peš ali s kolesom raznašal kruh po gradbiščih, z značilnim košem na ramenih. Poleg praktičnega dela so imeli obrtniki tudi dvakrat na teden poklicni pouk po strokah, in to v prostorih Delavske zbornice na Miklošičevi cesti (zgrajeni v letih 1927-1928). V tej šoli se je Franc Rozman seznanil s številnimi vrstniki iz Ljubljane ter bližnje in daljne okolice.

Že samo bivanje v Ljubljani in uk pri mojstru, kakršen je bil Cimperman, sta bila za Rozmana velika življenjska šola. Hlapček, ki je še včeraj spal v hlevu ali na skednju, pasel živino po samotnih pašnikih ali garal po njivah in gozdovih, je zdaj prišel v stik z najrazličnejšimi ljudmi, tako v delavnici kot tudi zunaj nje. Še je upal, da v Rusiji ni izgubil očeta. Še vedno se je dogajalo, da se je od tam vrnil kakšen ujetnik, za katerega so že vsi mislili, da je mrtev. Tako se je še tolažil, da oče živi kje v Rusiji. Zato je toliko raje poslušal in verjel vse, kar mu je mojster pripovedoval o tej veliki deželi.

PEKI VSAJ KRUHA NE STRADAJO

Kot vajenec je Franc Rozman v vsej učni dobi dosegal nadpovprečne uspehe. Vajen vsega hudega, saj ga življenje ni pestovalo, je imel zdaj vsaj posteljo; pozimi ga ni več zeblo in tudi hranil se je kolikor toliko dobro. Kot pek je lahko vedno dobil kruh, ki ga niso mogli prodati. Kruh pa je bil tiste čase za revnega fanta, kakršen je bil Rozman, prava slaščica. Celo na kmetih so pogosto bel kruh jedli le ob praznikih, črnega pa tudi ne vsak dan.

V vsakdanjih stikih z razgledanimi ljudmi se je začel Rozman uveljavljati kot pronicljiv, odločen in dojemljiv mladenič. Čeprav majhne postave, je bil nadpovprečno močan; z lahkoto je dvignil polno vrečo moke in si jo naložil na hrbet. Vzdržljiv je bil tudi pri delu; starejše je ubogal brez ugovora, toda krivicam

se je vedno postavljaj po robu in bil nepopustljiv, kadar je imel prav. Zato sta ga mojster Cimperman in njegova žena kmalu vzljubila in spoštovala. Pri hiši je veljal za domačega. Povrh se je obema zaradi izgube očeta in neurejenih domačih razmer tudi smilil. Dokaz medsebojnega zaupanja med mojstrom in vajencem je tudi to, da je Rozman po končani vajenski dobi ostal pri Cimpermanu vse do odhoda v vojsko spomladi leta 1932, medtem ko so mnogi pomočniki takoj po opravljenem pomočniškem izpitu ali kmalu zatem odšli drugam. Vse to je napovedovalo, da bo mali, gibčni in vzdržljivi Franc Rozman nekoč postal ugleden pekovski mojster.

NAPREDOVANJE V POMOČNIKA

Za osemnajstletnega fanta, ki je rasel v takem pomanjkanju, kot ga je občutil Franc Rozman, je pomenil uspešno opravljeni pomočniški izpit temeljit preobrat v življenju. Dajal mu je tudi boljši zaslužek.

S kolesom, ki si ga je Rozman lahko kmalu omislil, se je pogosto odpeljal domov v Spodnje Pirniče. Tudi kot kolesar je bil sila žilav in vztrajen ter je na kolesarskih dirkah ugnal mnogo močnejše in po postavi večje tekmece. Kasneje, v Španiji in v času NOB, sta mu prav odpornost in žilavost pogosto rešili življenje in mu pomagali, da je zdržal strahotne napore.

V času, ko je Rozman postal obrtniški pomočnik, se je začel kazati tudi njegov zdravi značaj. Fant, ki je imel za seboj trdo mladost, je postajal bolj vesel in družaben, vedno razpoložen za šalo. Ob tem je znal ohranjati silno resen obraz, kar je na druge delovalo še bolj smešno. Seveda so ga takšnega, šaljivega, imeli vsi radi.

Čeprav je že s tem, ko se je izučil za pekovskega pomočnika, veliko dosegel, še ni bil zadovoljen sam s seboj; sanjaril je o tem, da bi postal kaj več ali da bi odrinil v svet. Nekaj časa ga je mikalo, da bi odšel v Ameriko, kjer so že bili nekateri njegovi znanci in sorodniki. A kje vzeti denar za drago potovanje?

Kasneje se je začel navduševati za vojaški poklic. Tako se je prijavil na razpis za sprejem v podoficirsko pilotsko šolo, bil pa bi zadovoljen tudi v kopenski vojski ali mornarici, če bi ga v pilotski šoli zavrnili. Njegovo prošnjo so res zavrnili, o razlogih za to pa je bilo moč slišati več razlag. Eni so pravili, da je bil za podoficirja premajhen ali preslaboten, drugi menili, da so ga zavrnili zato, ker ni imel predpisane splošne izobrazbe, tretji pa, da zato, ker je število prosilcev Slovencev že doseglo s predpisi določen odstotek.

Zavrnitev prošnje za sprejem v vojaško šolo je Franc Rozman sprejel z razočaranjem in negodovanjem. Vendar ga je to še bolj zmodrilo, saj se je otresel praznih upov in mladostnih sanj, zlasti še zaupanja v pravičnost monarhistične Jugoslavije.

VOJAK V PETROVARADINU

Spomladi 1932 je Franc Rozman dopolnil enaindvajseto leto in je moral k vojakom. Ni znano, kje je kot novinec končal obvezno urjenje. Po treh mesecih, v katerih so ga naučili vojaškega znanja, je bil dodeljen pekarni v trdnjavi Petrovaradin pri Novem Sadu.

Tiste čase je tudi v vojski kruh veljal za glavno živilo. Vsak vojak je prejel kilogramski hlebček na dan. Razumljivo, da tolikšnih količin kruha niso mogli mesiti na roko. Rozman, ki je že pri Cimpermanu delal z mesilnim strojem, je zato imel pred drugimi peki prednost. Pekov je bilo tiste čase zaradi številnosti pekarn ter pretežno ročnega dela tudi med vojaki, ki so služili kadrovski rok, več, kot so jih potrebovali. Za delo v vojaški

Franc Rozman kot vojak leta 1932

pekarni, ki je delala v sklopu intendature v večjih vojašnicah, so pristojne vojaške oblasti zato lahko izbrale le najboljše. Njihovo usposobljenost so ugotavljale posebne komisije.

Franc Rozman je uspešno opravil preizkušnjo, kar dokazuje, kako temeljito se je izučil svoje obrti. Ne vemo pa, zakaj je šel med vojaške peke, ko bi lahko ostal v enoti kot strelec oziroma bi se usposobil za kako drugo vojaško stroko, saj je znano, da je imel veliko veselje do orožja in konj ter sploh do vojaškega poklica.

Nikakor tudi ne smemo prezreti, da je vojaška služba za prenekaterega mladega fanta v tistih časih pomenila edino možnost, da si ogleda državo. Vožnja z železnico je bila sila draga in ljudje zato niso pogosto potovali, posebno daleč ne. Mnogi fantje, zlasti iz odročnih krajev, so se navadno prvič v življenju peljali z železnico, ko so odhajali k vojakom.

Kot dober pek in vojak si je Rozman v času služenja vojaškega roka pridobil čin desetarja (kaplarja). Domov je pisal bolj poredko, na dopust pa prišel samo enkrat - na sestrično poroko.

Kot za druge mladeniče je tudi za Franca Rozmana pomenila vojaščina novo življenjsko izkušnjo. Bil je v triindvajsetem letu in odločiti se je moral, kam naj usmeri svoje moči: ali naj se kot številni drugi izseli v tujino in poskuša srečo kje v Ameriki ali Franciji, ali naj ostane vse življenje pekovski pomočnik, ali pa naj se zrine med mojstre in začne opravljati svojo obrt samostojno.

V BOJU ZA OBSTANEK

Ko se je Rozman vrnil iz vojske, je Jugoslavijo že pestila huda gospodarska kriza. Vse to se je poznalo tudi pri delavskih plačah, ki so se v razdobju 1930-1934 znižale za 17 odstotkov. Poleg tega je naglo naraščala brezposelnost; v letih 1933-1934 je bilo brezposelnih kar 35-40 odstotkov vseh delavcev v takratni državi.

Kriza je prizadela tudi peke, ki so imeli glavne odjemalce med delavci. Edino, kar so obrtniki lahko ukrenili zoper njo, je bilo, da so zmanjšali obseg dela, kar pomeni, da so odpustili del zaposlenih oziroma niso najemali novih. V tem času se je pojavila tudi nova oblika delavske solidarnosti: delo so navadno obdržali starejši in poročeni delavci ter takšni, ki niso imeli nobenih drugih možnosti za preživetje.

Franc Rozman se je vrnil domov novembra 1933. Pri Cimpermanu je tedaj namesto njega delal Alojz Tavželj, star 33 let,

Franc Rozman – slovo pred odhodom v Španijo

povratnik iz tujine. Rozmanu je bilo nekaj manj kot triindvajset let, zato je delo obdržal Tavželj.

Tako je bil Franc Rozman celo leto brez dela. Živel je doma, pomagal pri obdelovanju posestva, včasih pa je tudi za razne podjetnike ali kmete kaj prevažal z vozom in konjem. Na konje se je dobro razumel: znal je ravnati z njimi in izkoristiti sleherno srago njihove moči. Toda zaslužek je bil majhen. Podobno kot drugi mali kmetje so tudi pri »Mlakarjevih«¹ stradali. Kar so iztržili za pridelke, je šlo za davke.

V Medvodah je imel takrat točilnico in pekarno pekovski mojster Julij Novljan. Bil je že starejši mož, pešal mu je vid in ni mogel več tako delati kot prej. Začel je razmišljati, da bi obrat prepustil mlajšemu. O tem je med enim izmed obiskov domačije v Spodnjih Pirničah zvedel tudi Franc Rozman ter se začel ukvarjati z mislijo, da bi se mu ponudil. Kmalu sta se začela dogovarjati in že januarja 1935 sta se tudi sporazumela. Po takratnem obrtnem zakonu ni smel samostojne dejavnosti opravljati nihče brez mojstrskega izpita. Mojster pa je pomočnik lahko postal šele po treh letih delovne dobe in po opravljenem izpitu. Zato sta se Novljan in Rozman dogovorila, da bo Novljan samo uradno nastopal kot lastnik in mojster, medtem ko

bo obrat dejansko vodil Rozman. Za uporabo prostorov, orodja in opreme pa bo Novljanu plačeval najemnino.

Pekarna je bila zastarela in majhna, oprema slaba. Rozman je moral delati v glavnem vse sam: kupoval je drva, jih nakladal, razkladal, kuril peč, mesil testo in pekel, pogosto pa je moral kruh tudi sam prodajati. Ni bil trdosrčen skopuh, zato je popuščal pri ceni ali celo komu dal kaj zastonj, če je videl, da je revež. Povrh je bil še mlad in neizkušen v trgovskem poslovanju, saj je prej kruh samo pekel ali ga kdaj pa kdaj razvažal. Tudi delavci niso kupovali toliko kruha, kot je pričakoval. Na oddaljena gradbišča nove ceste proti Kranju so kruh dovažali pač tisti, ki so imeli vozove, konje in avtomobile.

Rozman je povrh vsega moral plačevati še najemnino, ki je bila večja od stroškov za sprotno vzdrževanje že zdavnaj izrabljenih prostorov ter zastarele opreme in orodja.

Komaj devet mesecev je Franc Rozman vodil pekarno in točilnico, pa se mu je že nabralo 9.000 dinarjev dolga, poleg tega pa v nič izpuhtelo še 8.000 dinarjev začetnih obratnih sredstev. 14. novembra 1935 je dobavitelj moke Avguštin zato proti Rozmanu vložil tožbo za izterjavo dolga.

Stečaj, ki ga je sprožila ta tožba, je Franca Rozmana hudo prizadel - ne samo zaradi izgube skoraj 18.000 takratnih dinarjev, kar je pomenilo približno dveletni zaslužek kvalificiranega delavca; ob tem polomu se je razblinilo tudi njegovo upanje, da bo nekoč kot samostojen obrtnik živel bolje. V tistih časih je človek, ki mu je tako spodletelo, prišel na slab glas. Takim, ki so končali s stečajem, niso nikjer več zaupali in so prišli tudi do navadne zaposlitve teže kot drugi. Povrh je Rozman imel še sitnosti s sodnijo: nepopustljivi upnik je pošiljal za njim tudi orožnike. Tako Rozman od stečaja ob koncu leta 1935 pa vse do odhoda v Španijo septembra 1936 ni nikjer dobil dela. Moral se je preživljati z delom na domači kmetiji in z različnimi priložnostnimi deli.

V svetu pa se je medtem dogajalo vedno kaj novega. Mussolinijeva Italija je 3. oktobra 1934 napadla Etiopijo. Poln sovražstva do fašizma in sočutja do države, žrtve napadalcev, obenem pa osebno hudo prizadet zaradi socialnih krivic doma, je Franc Rozman sklenil, da bo šel pomagat Etiopcem. Spomladi leta 1936 je dvignil potni list in odšel z ljubljanskim turističnim podjetjem Putnik na izlet v Italijo. Tam se je »izgubil«, kakor je prišel povedat vodja skupine dan po končanem izletu bratu Martinu. Toda ta njegov poizkus prebiti se v Etiopijo, je spodletel. Čez približno dva tedna so italijanske oblasti Franca Rozmana izgnale in ga izročile jugoslovanskim obmejnemu organom, ti pa so ga morali izpustiti, saj je imel veljaven potni list.

POT V DALJNO ŠPANIJO

Franc Rozman se je takoj, ko je izbruhnila v Španiji državljanska vojna, odločil, da gre tja. Tokrat pa se je sklenil temeljito pripraviti na potovanje, da mu ne bi spet spodletelo.

Med obema vojnama so številni ljudje, ki doma niso dobili dela, odhajali v tujino, zlasti v Ameriko, Nemčijo in Francijo. Zato lahko sklepamo, da se je Rozman »glede izselitve v Francijo« s kom posvetoval, čeprav je v resnici nameraval prek Francije v Španijo. Ko je zvedel, da za izselitev ni nikakršnih posebnih ovir, je sklenil oditi. Samo železniška vozovnica do Pariza pa je za tiste čase in Rozmanove razmere stala celo premoženje. Nekaj denarja je imel še sam, nekaj si ga je izposodil pri različnih znancih.

Kako in kod je Rozman potoval proti Španiji, lahko le domnevamo. Bržkone se je peljal prek Trsta in severne Italije v Francijo. Brat Martin se spominja, da je kmalu prejel prvo dopisnico iz Milana ali Torina, drugo iz Pariza in tretjo že iz Barcelone. Vsekakor na poti ni imel takšnih težav, kot so jih imeli nekateri, ki so potovali po isti poti kasneje, zlasti od marca leta 1937 naprej, najpogosteje brez potnih listov in denarja. Tedaj so na prostovoljce vsepovsod, že v sami Jugoslaviji in še zlasti na meji, prežali orožniki in obmejni stražarji. Prav tako tudi po drugih državah in celo v Franciji.

Franc Rozman je bil med maloštevilnimi prvimi prostovoljci iz Jugoslavije. Največ jih je v Španijo odšlo šele naslednje leto, in to že organizirano.

V neki španski uradni listini je zapisano, da je »František Rozman« vstopil v republikansko vojsko 1. oktobra leta 1936.

O vlogi Franca Rozmana v španski republikanski vojski je možno odbrati največ podatkov iz spominov španskih borcev in še drugih, ki so imeli z njim stike pred drugo svetovno vojno. Preberimo glavne!

SEDEL V PRVI KLOPI, POŽIRAL VSAKO BESEDO

Aleš Bebler je bil imenovan za političnega komisarja podoficerske šole v Jarami. Prve učence je z zanimanjem spraševal po njihovi narodnosti in preteklosti. Med tistimi, ki jih je v šolo poslal bataljon Dimitrova, sestavljen iz prostovoljcev balkanskih narodnosti, je na prvi pogled opazil fanta, čigar obraz mu je bil domač. Na vprašanje, od kod je, mu je ta res odgovoril,

da je Slovenec, doma pod Šmarno goro pri Ljubljani, po poklicu pekovski pomočnik. Bil je Franc Rozman.

Šola ni bila lahka. Njeni učenci so bili najrazličnejših narodnosti - v prvem tečaju so jih našteali 23 - zato je pouk moral potekati v edinem, zanje kolikor toliko razumljivem jeziku - v španščini. Francu Rozmanu to ni delalo težav. Njegova prirojena inteligenca in vztrajnost sta mu pomagali čez vse ovire. Pouku je sledil z velikanskim zanimanjem, delal do poznih večernih ur in si stalno zapisoval španske besede. Pri predavanjih je vedno sedel v prvi klopi: požiral je vsako besedo, vse je hotel razumeti in je šolo zapustil kot odličnjak.

Pozneje je Aleš Bebler izgubil sled za njim. Ko pa je ležal v bolnišnici in so se vanjo stekali ranjeni borci, je marsikateri spregovoril tudi o Rozmanovih junaštvih - o tem, da je postal poročnik in komandir čete, kako se je pred fašistično premočjo znal s svojo četo spretno izmikati, kako je sam junaško zagrabil mitraljez in varoval ostalim umik, kako je postal kapetan in komandant bataljona, kako je s tem bataljonom na lastno pobudo na fronti pri Ebru napadel fašistično postojanko in jo uničil, medtem ko tisti dan vsa ostala brigada ni mogla opraviti svojih nalog ...

Viktor Jeriha pa si je dobro zapomnil Rozmanovo oceno namer sovražnika pred napadom in njegov odgovor nanje, ukaz za obrambo. Glasil se je: »Naš bataljon je potisnjen v obliki izbočenega loka naprej, levo vse do nas je jugoslovanski bataljon Vuković, desno od nas pa je vkopana 6. španska pehotna brigada. Naši opazovalci in obveščevalna služba so ugotovili obsežno premikanje sovražnika proti našim položajem. Že iz dosedanjih bojev je razvidno, da je sovražnik v ofenzivi, mi pa v defenzivi. Sovražnik bo poskušal izsiliti prehod prav čez naše položaje, ker je edinole tu za prehod primeren teren. Prav ti, Pavle, moraš najbolj paziti na svoja mitralješka gnezda, orožje mora biti pripravljeno, municijski pasovi nabiti in ljudje v strogi pripravljenosti, ker lahko pričakujemo, da bo sovražni napad naperjen prav proti nam. Vsi trije bataljoni in brigade so v strogi pripravljenosti. Ti pa, Jože, uredi svoje fante tako, kot si jih vedno doslej!»

MED PROSTOVOLJCI ZA VSAKO AKCIJO

Ratko Vujović - Čočče se je v Španiji s Francem Rozmanom prvič srečal jeseni leta 1938 v Ripollu pod Pireneji. V spominu mu je ostal kot živahen, resen, odločen borec. Hitro sta se spoprijateljila.

Nekega dne so se fašisti prebili skozi fronto in hoteli Rozmanovi četi s tanki presekati prehod čez neko rečico. Znoči-

lo se je. Rozman je borce razporedil vzdolž ceste. Imeli so veliko bomb in steklenic z bencinom. Ukazal je, naj tiho čakajo v jarku ob cesti in naj napadejo tanke šele, ko bodo ti zavozili prednje. Napad samo na njegov znak! Okoli osme ure so pripeljali tanki. Vozili so počasi. Ko so bili nad zasedo, je Franc dal znak in planili so nadnje. Nekaj so jih stolkli, nekaj zažgali - ostali, iz drugega dela kolone, pa so pobegnili nazaj. Posrečilo se je. Poveljnik brigade je pohvalil Rozmana in njegovo četo v zasedi.

Franc Rozman je sodeloval tudi v zadnjih bojih republikanske vojske. Prvi se je priglasi v vrste prostovoljcev za obrambo Barcelone. Dodelili so mu balkansko enoto, vendar mesta

70.72.30

Droga vestna.

Ljubi mi najlepši pozdrava
od Franca.

Tako mi bi živete ali ste
zdravi jaz sem zaenkrat in
in se mi dobro govori.

Oprostite ker ti nisem misljal
ker nisem imel obnave ali
vedel ti pa lahko vedel sem
gelo stališ est was

in za nekoliko dni alev in
lahko pregodil sem mnogo
ali nisem stališ obla zato
sem isel. naprej s obler
nisem obliš. ali tu sem
obliš. vse tako oba jake
obliš živimo.

Edino Rozmanovo ohranjeno pismo iz Španije

ni bilo več mogoče braniti, ker so vanj že vdrle italijanske fašistične enote. Vlaku, ki je borce vozil v Barcelono, se je zato ustavil v vasi Granollers, nekaj kilometrov od Barcelone proti francoski meji. Prostovoljci so zasedli položaje nad vasjo, da bi branili samo vas in še zasilno letališče v njeni bližini. Rozman je to nalogo s svojo enoto hitro uresničil. Ostal je hladnokrven in s tem vlival zaupanje borcem. Z bodrenjem jih je pripravljaj na spopad s fašisti, ki so se približevali. V treh dneh pa so italijanske enote le dosegle položaje branilcev letališča. Rozman je z odločnim glasom ukazal svoji enoti, naj užge po sovražnikovih tanketah. Vnel se je hud boj. Po nekaj urah boja je na letališču in v okolici ostalo uničenih kar devet malih tankov, z ostalimi pa so se fašisti s precejšnjimi izgubami umaknili proti Barceloni.

Po tem boju so fašisti nekaj časa mirovali. Naslednji dan pa so ponovno napadli, tokrat s konjenico. Rozman je dobre volje zaklical borcem: »Sedaj boste videli, kako bodo padali fašisti s svojimi konji vred!« Ko je konjenica prispela do položajev branilcev, je Rozman ukazal napad. Borci so z vso močjo udarili po fašistih, ki se jih je polotila panika. Begali so sem ter tja in se kmalu umaknili. Čez nekaj ur so napad ponovili, a tokrat imeli še več izgub, potem pa so se dokončno umaknili.

V FRANCOSKIH TABORIŠČIH POVELJNIK JUGOSLOVANOV

Končno je prišlo do neizogibnega: do slovesa od Španije. V času od 30. januarja do vključno 12. februarja 1939 so se od špansko-francoske meje do taborišča Saint Cyprien in Argéles-sur-mer pomikale množice moških, žensk, otrok, civilistov in vojakov. Za umik iz Španije in prehod prek meje so uporabljali vsa mogoča sredstva: tovornjake, vozove s konjsko vprego, mezge, osle, najpogosteje pa so šli peš. Med to množico, okrog pol milijona ljudi, so bile tudi internacionalne brigade s približno 12.500 preživeli borci.

V Saint Cyprien je prispelo kakih 80.000 ubežnikov, v Argéles pa 70.000. Večino nekdanjih prostovoljcev Jugoslovanov so oblasti napotile v Saint Cyprien. Med njimi je bil tudi Franc Rozman. Prostori, ograjeni z bodečo žico, ki so jih stražili maroški konjeniki in senegalski vojaki, so bili dolgi po pet kilometrov, široki pa, kolikor je bila široka peščena plaža.

Življenje v francoskih taboriščih je bilo vse prej kot znosno. Bili so brez strehe nad glavo, izpostavljeni hladnim vetrovom, ki v tem letnem času nenehno pihajo; brez pitne vode, brez

sanitarij, mnogi brez odeje, nekateri že tretji dan brez hrane, ker nobena oblast - niti tista, ki je dovolila prehod, niti tista, ki je morala zagotoviti taborišča - ni pomislila, da je za življenje potrebna tudi hrana.

Prvih nekaj dni so borci mednarodnih brigad živeli od tega, kar so prinesli s seboj. Klali so mezge in osle, ki so po čudežu prišli do taborišča, za kruh in cigarete pa zamenjali vse, kar so imeli. Tretji dan so jim začeli prek žice iz tovornjakov metati kruh ob kričanju: »En hlebec za 25 ljudi!« Potem so iz vojaške kuhinje začeli deliti nekakšno slabo hrano, ki so ji rekli »golaž«. Dejansko so jih pričakali kot sovražnike, čeprav proti Franciji niso ničesar zagrešili.

Med španskimi borci je bilo veliko ranjenih in bolnih, pa tudi demoraliziranih. Izgubiti boj za Španijo, ki so jo vzljubili, prehoditi trnovo pot, da bi dospeli na te peščene grobnice - brez hrane, zdravil, brez obleke, premraženi in polni golazni - to je bilo za mnoge preveč.

Zadnje dni aprila 1939, po treh mesecih, ki so jih prebili v Saint Cyprienu in Argélesu, so španske borce premestili v taborišče Gurs. Tokrat je bil njihov sprejem organiziran, taborišče je bilo zgrajeno. Začutili so, da bo njihovo bivanje v Gursu trajalo dlje.

Tu, v Gursu, je Franca Rozmana spoznal Ljubo Ilić. Po njegovi oceni so bili med Slovenci v jugoslovanski skupini vsi - razen nekaj izjem - dobri borci. Njihov vojaški poveljnik, Franc Rozman, pa se je še posebej odlikoval s svojim delom in požrtvovalnostjo. Bil je krepak in mišičast, poln življenja in optimizma. Vsi so takoj opazili njegovo naravno bistrost. Čutil je potrebo, da bi si čimprej pridobil vse tisto znanje, za katero je bil v času odraščanja prikrajšan. Veliko se je učil, obiskoval je tečaje, reševal vse naloge, vendar pri tem ni opuščal obveznosti, ki jih je terjalo življenje v taborišču, še posebno pri organiziranju odpora zoper napade orožnikov in Pétainove policije. Kot poveljnik nacionalne skupine znotraj jugoslovanske skupnosti je redno prihajal na dnevne sestanke. V kritičnih okoliščinah so sklicali na posvete tudi vodje podskupin, zbiranje vseh borcev pa v takratnih razmerah ni bilo možno. Franc Rozman je bil v prvih vrstah taboriščnih upornikov, pogumen in vztrajen. Skupaj s tovariši je s pesmijo na ustih stopal v taboriščni zapor. Njegove krepke volje, njegove morale ni bilo mogoče zlomiti. V težkih trenutkih - in takih je bilo veliko - se mu je obraz zresnil, otrdel, toda njegove žive oči so bile nenehno nasmejane: iz njih je odse-

vala svetloba, kljubovanje in zaupanje. Kadar je lahko pomagal tovarišem ali kadar je lahko odkrito spregovoril s posamezniki, mu je oblič obraz širok, veder nasmeh.

Franc Rozman je ostal v neizbrisnem spominu tudi Ratku Vujoviću - Čoči - predvsem še njegova vztrajnost pri učenju. Kljub vsem nevšečnostim - lakoti, bedi, boleznim in mrazu - so bili španski borci v koncentracijskih taboriščih od prvega dne dalje trdno organizirani. Še posebej so skrbeli za splošno izobrazbo tistih, ki je niso imeli. Med njimi je bil tudi Franc Rozman, ki pa je na vseh področjih najbolj napredoval. Pa tudi sicer je bil v vsem zelo aktiven. V njem je bila velika želja, da bi čimveč zvedel, se naučil. Delal je veliko, podnevi in ponoči. Zelo pri srcu sta mu bila šah in odbojka. V taborišču mu je bilo najteže brez tobaka. Kadar je kadil, mu je cigareta zmeraj visela v koticu ust, pa tudi, kadar je delal in se učil, se sprehajal ali govoril. Zelo je ljubil svojo Slovenijo. Prijateljem je kar naprej govoril o rojstnem kraju in jih učil slovenskih pesmi.

PO POSTANKU V NEMČIJI SPET DOMA

V aprilu in maju 1941 se je vojaškim jetnikom končno posrečilo, da so odšli iz francoskih taborišč na delo v Nemčijo (seveda z namenom, da od tam pobegnejo v domovino). Franc Rozman se je taborišča rešil tako, da se je prijavil kot volksdeutscher. On in še dva druga tovariša sta pobegnila iz Nemčije teden dni pred skupino, v kateri je bil Ratko Vujović. Svojo osebno izkaznico je dal Vujoviću. S tem nemškim dovoljenjem na ime Franc Rozman je ta prišel v domovino avgusta 1941.

Kratkotrajnega bivanja in pekovskega dela Franca Rozmana v Nemčiji se spominja tudi Jakov Kranjčević - Brada, prav tako pek.

Iz Francije so prišli v Meissen Franc Rozman, on in še nekdo iz Kruševca. Na železniški postaji so jih pričakali nemški obrtniki - delodajalci. Otipavali so jih kot živino: zanimalo jih je, kako odporni in močni so. S Francem sta po tej odbiri ostala v Meissnu. Pekarno, kjer je delal Franc, je vodila gospodarica. Gospodarja so mobilizirali in prav v tistem času je bil s svojo četo nekje v bližini Beograda. Pekarna je bila velika in gospodarica Franca ni utegnila vedno nadzorovati. Njemu je bilo laže kot Jakovu, ki je pri svojem delodajalcu stradal, a mu je Franc pomagal s pecivom. Poleg običajnega nočnega pekovskega dela so morali dopoldan lepiti »točke« v posebne knjižice. Francu je

bilo najhuje, ker so mu na »točke« pripadale samo tri cigarete na dan.

Bili so tudi v hudi negotovosti, ker niso imeli zveze z domovino. Nekega dne pa jih je obiskal Cvetko Vječeslav, tovariš iz Španije, in jim dal natančna navodila za beg in o javkah na poti domov. Izkoristili so prosto soboto in nedeljo ter z vlakom prepotovali del Nemčije in Avstrije. Nemci so bili takrat še opijanjeni od lahkih zmag v zahodni Evropi, na Balkanu in v Sovjetski zvezi ter še niso postrili policijskih kontrol na vlakih. Po tretjem rajhu so tako potovali brez nezgod, vendar v hudih skrbih. Do ponedeljka so morali prestopiti mejo, sicer bi ugotovili njihov izostanek z dela, jih polovili in čakala bi jih ostra kazen. Iz previdnosti so mejo prestopili v majhnih skupinah pri Ehrenhausnu, od tam pa peš nadaljevali pot skozi gozdčike, vinograde in prek njih vse do Maribora. Tu so se poslovili od Franca Rozmana. Zatem so preostali do Brežic potovali z vlakom, potem spet peš do Zagreba in tam v ilegali čakali, da jih partija razporedi po raznih krajih organizirat odpor proti okupatorjem in ustašem.

STANE SE »OŽENIL« S PUŠKO, MATI GROZILA OROŽNIKOM

Raziskovalec Rozmanovega življenja Mile Pavlin je zbral tudi veliko podatkov o nadaljnji življenjski poti bodočega komandanta partizanske vojske. Tako je v pogovorih z njegovimi domačimi zvedel, da je ves čas, ko je bil Franc Rozman v Španiji, kasneje pa v francoskem taborišču in na delu v Nemčiji, pisal sestram, bratu in materi. Domov je tudi sporočil, da se je v Španiji oženil, vendar na nobeni fotografiji, ki jih je prilagal pismom, ni bilo njegove žene. Mater je zelo zanimalo, kakšna je njena snaha iz daljne Španije, zato je sina v pismih spraševala po njej. Tedaj pa ji je Franc odpisal, da se je oženil s puško, ne pa s kakšno žensko.

Z Rozmanovo materjo je bilo vedno huje. Leta 1939 je govorila in grozila, da bo oblast vzel hudič, ko bo njen sin prišel iz Španije. Zaradi tega so jo aretirali. Upirala se je in orožnika sta jo s silo spravila za teden dni v zapor. Osmega aprila leta 1940 pa je po kratki bolezni umrla, stara šele štiriinpetdeset let. Njen mož Jože Nanut se je že čez mesec dni odselil in se poročil v Tacen. Tam je med zadnjo vojno umrl.

Organizatorji pošiljanja prostovoljcev v Španijo so se v Ljubljani močno trudili doseči, da bi se Slovenci zdaj čimprej vrnili v domovino. Z vsemi sredstvi so pritiskali na francoski konzulat in na takratne uradnike na sedežu Dravske banovine v Ljub-

ljani. A vse je bilo zaman: vladi Francije in Jugoslavije sta se zarotili, da bosta te vojaško usposobljene borce proti nemškemu fašističnemu imperializmu obdržali za bodečo žico. Tam so jih po porazu Francije zalotili Nemci oziroma njihovi odkriti pétainovski hlapci. Niso vsi imeli toliko sreče in bili tako iznajdljivi kot Franc Rozman.

ŠEST DNI VOJNE

Medtem se je zgodilo tisto, česar so se ljudje najbolj bali: v noči na nedeljo 6. aprila 1941 so armade fašističnih sil začele brez vojne napovedi vojaške operacije na vseh jugoslovanskih mejah, očitno v želji, da branilce presenetijo in njihov odpor zlomijo, še preden bo končana mobilizacija oboroženih sil. Prvega dne vojne so se na jugoslovanski strani torej bojevale le obmejne in posadne enote.

V pičlih šestih dneh vojne, od 6. do 11. aprila, so mnogo močnejše fašistične armade razbile jugoslovansko vojsko na ozemlju Slovenije in to ozemlje zasedle. Vojaške enote so se napadalcem sprva upirale, toda možnosti za učinkovito obrambo v Sloveniji so hitro skopnele, ko so nemške čete začele iz Madžarske naglo prodirati proti osrčju Hrvatske. Boji so prenehali že v noči na 11. april. Slovenija je bila na milost in nemilost prepuščena okupatorjem.

Vrhovi meščanskih političnih strank z Narodnim svetom na čelu so v teh usodnih dneh pokazali vso politično kratkovidnost in popolno pomanjkanje narodnega ponosa. Naivno so klečeplazili pred napadalci, da bi dosegli vsaj delno udeležbo pri oblasti, sprva pri Nemcih, potem pa pri Italijanih. Toda ta poskus uresničevanja skrajno nazadnjaške politike vključevanja Slovenije v fašistično ureditev Srednje Evrope (v obliki posebne satelitske državnice po zgledu Slovaške) je bil v nasprotju tudi z interesi sosednjih fašističnih velesil. Slovencem, enemu izmed najmanjših evropskih narodov, te velesile niso hotele priznati nobenih pravic, saj bi kakršnakoli slovenska nacionalna, čeprav samo formalna fašistična državna tvorba ovirala njihove dolgoročne germanizatorske in romanizatorske cilje v severozahodnem delu jugoslovanskega ozemlja.

Ljudje, posebno še mladina, so, ne glede na politično opredeljenost, pokazali veliko pripravljenost braniti domovino. Fantje in moške so se disciplinirano odzvali mobilizaciji, oddajali mobilizirano opremo in živali na voljo vojaškim oblastem in, ko je prišlo do razpada, večinoma nesebično pomagali vojakom, podoficirjem in oficirjem, da so se laže izognili ujetništvu. Skrivali so jih ter jim dajali civilno obleko in hrano.

Čeprav vojaške oblasti niso kazale pripravljenosti, da bi učinkovito izkoristile prostovoljsko gibanje, in niso bile pravočasno usposobljene za njihov sprejem, oboroževanje in opremljanje, se je zbralo več tisoč prostovoljcev za obrambo domovine.

Vse od začetka sovražnosti do 11. aprila se je Narodni svet v Ljubljani, zlasti pa dr. Marko Natlačen, najbolj trudil za to, da bi ob umiku enot jugoslovanske vojske preprečil rušenje mostov, železnic in cest, električnih central ter drugih vojaških in gospodarskih objektov. To pa je seveda pomenilo tudi to, da se je veliko pomembnih objektov ohranilo za okupatorja. Narodni svet je svojo defetistično dejavnost skrival za demagoškimi gesli o »skrbi za narodno gospodarstvo« in o »skrajno hudih posledicah za delavstvo«. Dne 10. aprila je svet prek komande 7. armade in načelnika njenega štaba dosegel zagotovilo, da ne bodo več uničevali objektov in vojaških zalog. Veliko vojaških skladišč orožja, vojaške opreme in živil je zato prišlo v sovražnikove roke, kajti prebivalstvo je lahko razneslo le del zalog. Še več: z izgovorom, da je »treba preprečiti neredne in nemire«, je svet ukazal policijskim in orožniškim postajam, naj skladišča branijo. Prišlo je celo do streljanja okoli skladišč, ponekod z obeh strani, kajti pri odnašanju in skrivanju zalog in opreme so sodelovali tudi bivši vojaki in oboroženi civilisti.

NARODNI SVET: NE SE UPIRATI!

Narodni svet je 10. aprila izdal razglas, v katerem je prebivalstvo pozval, naj ne dviga orožja proti okupatorju in nemški manjšini, državne in samoupravne oblasti pa naj ostanejo na svojih mestih. Razglas so razdelili prebivalstvu še istega dne, torej še preden je glavnina italijanske vojske prestopila mejo, še prej, ko so v Zagrebu razglasili »Neodvisno državo Hrvatsko« in se je jugoslovanska vojska umaknila s slovenskega ozemlja.

Medtem ko sta si banska uprava in Narodni svet prizadevala, da bi zbrala čimveč orožja in streliva ter ga izročila okupatorju, pa je centralni komite Komunistične partije Slovenije izdal smernice za zbiranje in skrivanje orožja, streliva in vojaške opreme ter za razkrinkavanje izdajalske dejavnosti bivših oblastnikov.

Posledice usodnih šestdnevni vojnih operacij na slovenskem ozemlju so bile zelo hude. Globoko razočaranje nad kraljevino Jugoslavijo, nad njeno vojsko in politiko sta spremljala občutek nemoči in strah pred prihodnostjo. Na Štajerskem, Gorenjskem in v nekaterih predelih Dolenjske pa se je začela bohotiti nacistična demagogija. Petokolonaški agitatorji so vneto širili gesla, da nacistična Nemčija prinaša red in novo socialno ureditev.

Poraz jugoslovanske vojske je začasno hudo demoraliziral tudi ljudi na Primorskem, ki so vse dotlej verovali v moč Jugoslavije in njene vojske.

Po aprilski katastrofi so Slovenci imeli le dve poti: ali se pokoriti tujcu ali pa se mu upreti in začeti boj za svobodo. Slovenski narod se je odločil za drugo, sicer trnovo, a junaško in častno pot pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

NAMESTO PRIKLONOV DVIGNJENA PEST

V nedeljo 22. junija 1941 je nacistična Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Slovensko osvobodilno gibanje je bilo tedaj v globokem zaledju novega evropskega bojišča, ki je imelo ogromne razsežnosti. Izbruh vojne s Sovjetsko zvezo je končno odprl stvarno perspektivo, da se bo svetovni spopad končal v korist svobodoljubnih in protifašističnih sil. Edina prava pot je bila čimprej začeti oboroženi boj, kajti bilo je jasno, da si bo v tem spopadu vsak narod pridobil toliko svobode, kolikor si je bo sam priboril. Ta boj pa bo hkrati tudi prispevek k skupni zmagi narodov Evrope nad nacizmom in fašizmom sploh.

Centralni komite Komunistične partije Slovenije, ki se je sestel takoj po objavi vesti o napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, je še isti dan pripravil in izdal razglas, v katerem je ugotovil, da je »cilj tega barbarskega napada v prvi vrsti uničiti poglavitno oporo podjarmljenih narodov, ki se bojujejo za svobodo, in da bo poraz napadalcev pomenil tudi vstajenje, osvoboditev in združitev slovenskega naroda«. Poudaril je, da je »veličastni boj, ki ga bijejo sovjetski narodi, tudi sveta nacionalna vojna slovenskega naroda«. Pozval je Slovence, naj »ne položé orožja iz rok prej, dokler ne bo fašistični tlačitelj popolnoma razbit in uničen, dokler ne bo osvobojena zadnja ped slovenske zemlje od Jadranskega morja do severnih slovenskih predelov, od Koroške do Sotle, dokler ne bodo vsi narodi Jugoslavije, Balkana in vse Evrope, dokler ne bo vse človeštvo osvobojeno strahotne more kriminalnih zločincev v Berlinu in Rimu ter njihovih lakajev«.

Ta letak je pomenil vojno napoved okupatorjem slovenske dežele. Na isti seji centralnega komiteja KPS so ustanovili najvišji vojaški vodstveni organ bodočih partizanskih čet pod imenom Vrhovno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Franca Leskoška so imenovali za komandanta, Borisa Kidriča za političnega komisarja, dr. Aleša Beblerja za pomočnika komandanta, Staneta Žagarja in Oskarja Kovačiča pa za člana glavne-

ga poveljstva. Ta odločitev je bila nekaj kasneje potrjena na seji Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte.

Že 11. julija je Slovenski poročevalec objavil članek »K dejanjem!«. Avtor članka je ugotavljal, da je geslo »Ne koščka železa, ne mrvice živil za okupatorja!« postalo temeljno narodno geslo, in poudarjal, da slovenski narod ne more dovoliti, da bi slovenska zemlja služila fašističnim okupatorjem kot mimo in idilično zaledje. Okupatorjem je treba povsod uničevati organizacijo zaledja.

PARTIZANSKI ZAKON

Slovenski poročevalec je 25. julija, v članku »Pohod Osvobodilne fronte«, povedal slovenski javnosti, da OF, ki prodira v vsak kotiček zatirane in razkosane slovenske dežele, prehaja iz predhodnih političnih in agitacijskih priprav v osvobodilno akcijo. Naslednja številka, z dne 2. avgusta, pa je objavila razglas, ki ga je sprejel vrhovni plenum OF. Razglas ugotavlja, da resnična svoboda ni vrednota, ki bi jo bilo mogoče dobiti v dar, ampak se je treba zanjo boriti.

Hkrati z izvajanjem neposrednih organizacijskih in vojaških ukrepov za začetek oborožene vstaje je glavno poveljstvo pripravilo tudi poseben pravilnik o sestavi, delu in nalogah partizanskih čet Slovenije. Pravilniku je dalo ime Partizanski zakon. Uvodni členi Partizanskega zakona pravijo, da partizanske oddelke sestavljajo prostovoljci partizani, ki se želijo vztrajno in zvesto z orožjem v roki boriti za velike osvobodilne cilje slovenskega naroda, proti jarmu okupatorskih fašističnih tlačiteljev in za pravice delovnega ljudstva, in ki orožja ne bodo odložili prej, dokler ne bodo uresničeni cilji, zaradi katerih so zgrabili za orožje. V partizanske oddelke lahko vstopi vsakdo, ne glede na politično in versko prepričanje ali narodno pripadnost. Pri vstopu v partizanski oddelek opravi partizan zaprisego in se mora med bojem vsakodnevno pripravljati in izpopolnjevati strokovno, politično in duševno. Za vzgojo skrbita komandant in politični komisar, pomembna pa je tudi živa medsebojna tovariška pomoč partizanov samih.

Člen 5 je določal dolžnosti in pravice partizanov. Partizan mora imeti čvrst značaj, biti mora do poveljnika in tovarišev iskren, v boju hraber, iniciativen, hladnokrven in odločen, do svojih bojnih tovarišev pa skromen, nesebičen in tovariški. Partizanska disciplina je prostovoljna in temelji na zaupanju in sodelovanju, posebno disciplina v boju in disciplina pri

streljanju. Partizan izvršuje svojo dolžnost zavestno in požrtvovalno ter za to ne prejema nobenih osebnih gmotnih nagrad. V boju ne sme zapustiti svojega tovariša, varovati mora svoje življenje in življenje svojih tovarišev ali poveljnika. Prav tako mora varovati svojo čast in čast svoje enote, nikdar pa se ne sme omadeževati z dejanji nasilja nad prebivalstvom. Poskusi razbojniških napadov ali tatvin se bodo, če bo potrebno, kaznovali s smrtjo. Partizan mora dostojno ravnati z ranjenim ali ujetim sovražnikom, v primeru razbitja enote pa se je dolžan prijaviti prvi sosednji enoti. Vsak partizan ima pravico prošnje in pritožbe prek svojega neposrednega starešine. Partizanske enote se lahko preskrbujejo le prek terenskih organizacij Osvobodilne fronte in ne smejo delati rekvizicij.

V BOJ ZA OBSTOJI

Po kapitulaciji Francije maja 1940 in po napadu fašističnih sil na Jugoslavijo aprila 1941 so preživeli španski borci prihajali po raznih poteh v Jugoslavijo in se aktivno pridruževali narodnoosvobodilnemu boju. Franc Rozman se je, kot smo videli, vrnil prek Nemčije in Avstrije julija 1941. Tako kot pet drugih »špancev« je moral v Ljubljano potovati prek Zagreba. V Ljubljani so bili španski borci porazdeljeni po družinah aktivistov OF. Sprva je Franc Rozman stanoval pri aktivistki Poldki Kos za Bežigradom, nato pa ga je sprejela družina Štefančičevih na Sv. Petra cesti (sedaj Trubarjeva št. 79). Občasno se je Rozman na skrivaj zatekal tudi v hišo svojega nekdanjega mojstra Lovra Cimpermana na Šmartinski cesti.

Pri Štefančičevih se je Franc Rozman zadrževal avgusta-septembra in nekajkrat v prvi polovici decembra 1941, do odhoda na Molnik.

V stanovanju Angele Štefančič je centralni komite KP Slovenije svojčas ustanovil javko, prek katere so zbirali denar in obleko za španske borce.

Na naslov Angele Nose - Štefančič so prihajala tudi pisma za svojce španskih borcev. Že poleti 1941 so se pri Štefančičevih ustavljali španski borci. V začetku julija so prišli Jože Nose, brat Angele Štefančičeve, Mato Bušić iz Dalmacije, Jože Berkopec iz Bele krajine, France Hvalič in Štefan Erjavec iz Primorske. Po njihovem odhodu v partizane pa se je avgusta 1941 pri Štefančičevih nastanil Franc Rozman, z ilegalnim imenom Stane Mlinar.

Rozman se je počutil pri Štefančičevih zelo varnega. Za to so skrbeli vsi člani družine. Franc Rozman je tedaj hodil obrit, v

letnem suknjiču, spodaj spuščениh pumparicah in lahkih nizkih čevlji, na glavi je nosil klobuk. Enajstletna Danica mu je bila stalna spremljevalka na vseh poteh po Ljubljani in hkrati tudi kamuflaža proti sovražniku. Kadar sta se s kolesom vozila po Ljubljani, je bilo videti, kot da sta oče in hči. K Štefančičevim sta občasno zahajala tudi španska borca Aleš Bebler in Dušan Kveder. Franc Rozman se je sestajal z voditelji narodnoosvobodilnega boja za Slovenijo tudi drugod. S poveljnikom glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Francem Leskoškom sta se dobivala v gostilni pri Tomiču v Trnovem, z organizacijskim sekretarjem CK KPS Tonetom Tomšičem pa v gostilni Jadran v Černetovi ulici št. 3.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je kmalu določilo Rozmana za vojaškega inštruktorja pri glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet. Kot vojaški izvedenec je še v času svojega ilegalnega bivanja v Ljubljani obiskal domala vse partizanske enote v bližnji okolici Ljubljane: Molniško četo, Mokrško četo in še druge vojaške enote. Izkušnje, ki si jih je pridobil v Španiji, je prenašal na borce. Po požigu vasi Rašice je obiskal tudi Rašiško četo. Skušal ji je vojaško strokovno in organizacijsko pomagati. Toda med 20. septembrom, ko je bila Rašica požgana, in 27. septembrom, ko so Nemci napadli Rašiško četo, se je položaj na tem območju bistveno spremenil. Nemci so pripravljali obkolitveni načrt za napad na Rašiško četo in ga izvedli 27. septembra. Zaradi sovražnikove velike premoči borci Rašiške čete niso sprejeli odprtega boja. Razdelili so se v manjše skupine in se spretno umikali v razne smeri.

Jedro Rašiške čete pa se je skozi nemške zasede prebilo čez Savo na Medenski hrib in od tam prek Polhograjskih Dolomitov v Ljubljansko pokrajino, kjer se je Rašiška četa ponovno oblikovala.

Prav takrat, ko so borci Rašiške čete doživljali ognjeni krst, se je France Rozman skupaj s poveljnikom Kamniškega bataljona Marijanom Dermastio in partizanom Rašiške čete Marjanom Rožancem odpravil na Rašico. V noči med 27. in 28. septembrom so prebredli Savo pod vasjo Spodnje Pirniče. Na poti proti Rašici so obiskali tudi Rozmanovo domačijo. Zaradi pogostnih obiskov nemških orožnikov v tem kraju in povpraševanja po Francu Rozmanu ni bilo varno, da bi v Pirničah ostali čez noč. Po krajšem počitku so nadaljevali pot na Rašico. Srečanja borcev Rašiške čete s Francem Rozmanom se nekdanji borec Rašiške čete Martin Kos iz Zgornjih Gameljn takole spominja: »Ko smo borci iz skupin, ki so ostale v rašiških gozdovih, drugi dan po sovražnikovem napadu, 28. septembra, hiteli na zborna mesto pod Srednji Rašiški vrh (sedaj Vrh Staneta Ko-

sca), smo naleteli na Franceta Rozmana in Urbana (Marijan Dermastia). Ta obisk nas je presenetil in hkrati ohrabil. Ker so sovražnikove enote še vedno zasledovale posamezne partizane, smo se umaknili v notranjost rašiških gozdov. Po ugotovitvi trenutnega položaja v Rašiški četi nam je Rozman naročil, da se ponovno zberemo v četo in na podlagi pridobljenih izkušenj nadaljujemo boj. Zvečer istega dne sta se Rozman in Urban poslovila od nas in nadaljevala pot proti Moravškemu. Mi, iz Rašiške čete, kar nas je bilo na posvetovanju z Rozmanom, in še druge skupine smo se kmalu priključili jedru Rašiške čete. V sestavi Cankarjevega bataljona smo sodelovali v decembrski vstaji v Poljanski in Selški dolini ter v bojih v Dražgošah.*

20. septembra so Nemci vas Rašico požgali, vse prebivalce pa odpeljali v nekdanje Škofove zavode v Šentvidu. Ta dogodek - šlo je za prvo požgano vas na Slovenskem - je močno in boleče odjeknil zlasti po bližnjih vaseh.

Franc Rozman je sodeloval v več akcijah Rašiške čete, ki pa je utrpela hude izgube. Tedanja premoč Nemcev v tem delu Gorenjske je bila le prevelika. Po razbitju Rašiške čete je sam prestopil mejo med nemško in italijansko okupacijsko cono in se v mrzlem deževju vrnil v Ljubljano. Takoj se je povezal z glavnim poveljstvom in dobil novo nalogo: določili so ga za komandanta štajerskega partizanskega bataljona, ki je medtem nastal v Savinjski dolini. Nalogo, naj se z Rozmanom o tem pogovori, je dobil Sergej Kraigher.

POSTAVITI NA NOGE ŠTAJERSKI BATALJON

Sergej Kraigher se je s Francem Rozmanom sestal zadnje dni septembra na Šempetrski cesti, pri družini Angelce Nose, kasnejše partizanke Ančke, kjer je Rozman še vedno stanoval. To je bilo njuno prvo srečanje, pozdravila pa sta se kot stara znanca. Drug o drugem sta vedela dovolj, da ju je pogovor takoj zbližal. Imela pa sta tudi skupno nalogo: postaviti na noge Štajerski bataljon.

Nekaj dni zatem sta Kraigher in Rozman odpotovala na Štajersko prek Gabrovke, kjer sta se ustavila pri Marinovih. Ti seveda še slutili niso, da imajo pod streho španskega borca in bodočega komandanta Štajerskega bataljona. Vsem se je priključil, tako da so si ga kljub kratkemu postanku pri njih dobro zapomnili.

Rozman ni mogel prikriti nestrpnosti, da bi čimprej prišel v bataljon. Za njegovega komandanta pa je bil imenovan v odlo-

čilnem času za narodnoosvobodilno gibanje na Štajerskem. To je bilo pod hudim pritiskom hitlerjevske socialne demagogije na tiste plasti revnih kmetov, kočarjev in delavcev v mestih in industrijskih središčih, ki jim stara Jugoslavija ni znala ali hotela rešiti nobenega izmed njihovih žgočih socialnih vprašanj, kar je močno slabilo njihovo nacionalno zavest. Poleg tega je sistematična protikomunistična gonja klerikalne stranke in unitaristične gospode v mestih, povezane z vrhovi nemškega in avstrijskega kapitala na Slovenskem in s hitlerjansko usmerjenimi petokolonaši, usodno zmanjševala odpornost ljudi proti petokolonaškemu delovanju nacionalsocialistov.

Vse to je oslabilo tudi odpor proti izseljevanju Slovencev, ki ga osvobodilni boj sicer ni mogel v celoti preprečiti, a ga je bistveno omejil v primerjavi z nemškimi načrti, tako kot je preprečil uresničevanje Hitlerjevega povelja ČNaredite mi Spodnjo Štajersko zopet nemško in njeno vključitev v tretji rajh.

NAPAD NA ŠOŠTANJ

Združevanje štajerskih partizanov v večje vojaške enote se je pravzaprav začelo že sredi septembra, s premikom šaleške partizanske skupine na Pohorje. Združitev je bila v skladu s smernicami glavnega poveljstva, ki je menilo, da nenehna razdrobljenost partizanskih enot ne daje možnosti za kakšno večjo vojaško akcijo in jih ovira, da bi postale udarne oborožene enote. Defenzivna taktika je bila po njegovi presoji vzrok šibkosti nekaterih partizanskih oddelkov. Tudi glede na razmere na Štajerskem je bila združitev štajerskih partizanov v bataljon takrat nujna. Na nemško nasilje, ki je dobivalo obliko pravega iztrebljanja Slovencev, so partizani morali odgovoriti z okrepjeno oboroženo protiakcijo, ki naj bi dvignila zaupanje in zavest naroda.

V noči na 5. oktober so se na Grmadi nad vasjo Plešivec, 6 km severovzhodno od Šoštanja, zbrale vse tri štajerske partizanske čete in se naslednjega dne, ob prisotnosti Miloša Zidanška, člana pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo, oblikovale v Štajerski partizanski bataljon. Štel je okoli 50 borcev. V bataljon naj bi se vključila tudi nova Celjska četa, ki so jo poskušali ustanoviti preostali borci uničene prve Celjske čete in člani organizacije celjskega osvobodilnega gibanja.

Z Grmade, kjer se je bataljon urejeval, štab pa pripravljaj bojni načrt, so se borci 6. oktobra zvečer premaknili v izhodiščni rajon za napad na Šoštanj, v gozd Ležen pri Družmirju, kjer so predanili in se povezali s terenskimi organizacijami.

Zvečer 7. oktobra je bataljon krenil proti Šoštanju in se zaustavil na izhodiščnem položaju na Gorici (k. 450), severno od Šoštanja, zavarovalne zasede pa so odšle na svoja mesta. Ko je ob 23. uri zadonela eksplozija na mostu pri Penku, so krenile v napad tudi ostale skupine. Zasedle so občino in poslopje štajerskega heimatbunda, ju razdejale in uničile arhiv. Nato so zažgale žago in v okupatorjevih trgovinah zaplenile nekaj blaga.

Orožniška posadka in njej prideljeni vermani niso poskušali izpada, boječ se partizanskega strojničnega ognja. Ranjeni so bili trije vermani, eden pa je padel. Po dveurni zasedbi mesta se je Štajerski partizanski bataljon zbral in ob petju partizanskih pesmi urejeno odkorakal skozi naselje proti Belim Vodam, nato zaradi preletanja izvidniškega letala predanil v gozdu pri Strmenici, zvečer pa čez Lepo Njivo krenil na Sotesko in prek Savinje na Dobrovlje, kjer si je v vrtači Musovski postavil tabor.

Medtem je iz Ljubljane prišel komandant Franc Rozman - Stane. Opravili so partizansko prisego, izvedli nekaj sprememb v poveljstvih nižjih enot in izrekli pohvalo najboljšim udeležencem napada na Šoštanj. Postavili so tudi bataljonskega intendanta in zdravnika. Bataljon je začel intenzivno vojaško in politično vzgojo. Med 16. in 18. oktobrom so tabor premestili v bližino Sv. Katarine, 24. oktobra, ko je začel naletavati prvi sneg, pa v župnišče na Čreti (pri Kokarjah). V bataljon je prišlo nekaj novih borcev iz Prlekije, Medjimurja in od drugod, tako da je število njegovih borcev naraslo na 67. Imeli so redno stražarsko in patroljno službo ter natanko določene naloge za primer napada.

Napad na Šoštanj je bil v skladu s smernicami glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet časovno usklajen z napadom Krimskega bataljona na Lož in Bezuljak, se pravi, bil je del širšega načrta slovenskih partizanskih čet za nadaljnji razvoj vstaje. Ta napad z nekajurno zasedbo mesta in boj na Čreti sta bili dve veliki akciji mladega Štajerskega partizanskega bataljona. Z njima je pokazal svoje sposobnosti tako v napadu kot v obrambi. Čeprav se je branil v neugodnih vremenskih razmerah, mu je uspelo zadati sovražniku izgube, nato pa se je zaradi njegove premoči spretno in brez sledov premaknil na nov teren.

PETER STANTE - SKALA: »SI RES TI KOMANDANT STANE?«

Zgodovinske in spominske knjige, ki opisujejo začetne in kasnejše boje partizanskih enot na Štajerskem, vsebujejo iz-

črpne opise voditeljske vloge Franca Rozmana v njih. Še posebno podrobno se bojne poti Štajerskega bataljona v jeseni leta 1941 in v letu 1942 spominja Peter Stante - Skala. Prvič se je s Francem Rozmanom srečal ob koncu oktobra 1941 v vasi Bovše, na Dobrotinjskovi kmetiji v bližini Celja. Stane je tedaj že bil komandant prvega štajerskega bataljona. Pred njunim srečanjem je Stante poveljeval Celjski četi in jo kot ranjenec izročil Vilču Šlandru. Stantetova bivša četa pa je bila že po nekaj dneh, odkar je odšel, razpolovljena. K Francu Rozmanu - Stanetu je prišel zato, ker so se mu izjalovili vsi upi, da bi se njegova četa lahko še kdaj obnovila. Kot njen preživeli borec je Stante poiskal Stanetov bataljon nadvse potr. Našel ga je pod nekim kozolcem.

Prišel je med prezeble in izmučene borce, ki so tam vedrili ali spali. Spraševal je po komandantu Stanetu, kateremu je bil dodeljen. Tako je naletel na moža, ki je bil sicer v središču splošne pozornosti, vendar ni bil videti kaj prida ugleden. Oblečen pa je bil še prav posebno smešno, vsaj po Stantetovem okusu. Na glavi je imel klobuk svoj čas so mu rekli »pinč-okrašen z gamsovimi čopom in mnogoterimi planinskimi značkami. Stante je še opazil, da je bil lastnik čudnega klobuka oblečen v prevelik usnjen površnik, izpod katerega so na široko štrlele ohlapne pumparice, ki so bile na prvi pogled videti kot žensko krilo. Od vratu do pasu pa je bil možak nekajkrat navzkriž prepleten z jermeni, ki so lajšali breme samokresa, torbice za topografske karte, daljnogleda in kompasa. Prejkone je takšna oprema bila vsakomur v oči, ne samo Stantetu. Kasneje si je natančneje ogledal še obraz tako ovešene postave, s katerega so najprej zažarele prodorne, a nadvse prijazne oči. Šele nato je Stante opazil dogorevajočo cigareto v koticu sočnih ustnic, zaradi česar se mu je partizan pred njim zdel še bolj simpatičen.

Takšna slikovita podoba komandanta Staneta iz prvih mesecev njegove partizanščine je ostala v spominu tudi drugim njegovim sodelavcem in prijateljem.

Pri opazovanju tega nenavadnega partizana so Stanteta zmotili številni glasovi, ki so se širili okoli njega, in bil je nemalo presenečen, ko je dojel, da ga vsi ogovarjajo s »tovarišem komandantom«. Sam si je komandanta, ki ga je tako vztrajno iskal, predstavljal povsem drugače. Zamišljal si ga je kot telesno močnega in postavnega, moški pred njim pa je bil med vsemi najmanjši. Potem ko se je Stante opomogel od presenečenja, se je le spomnil, zakaj je sploh prišel, in se predstavil: »Tovariš komandant, jaz sem Skala, bivši komandir Celjske čete, in sem ti po nalogu na razpolago.«

Stane ga je radovedno premeril od nog do glave in se mu na koncu prijazno nasmehnil. Tako se je Stantetu zazdelo, da mu je

tudi on simpatičen in da ima vse možnosti za lepo sodelovanje z njim. Stante je o tem srečanju še zapisal: »Iz koticčka ust je vzel dogorevajoči ogorek, s katerim si je prižgal novo cigareto, stopil k meni in mi stisnil roko. Po tem kratkem obredu predstavljanja me je povedel v hišo, kjer mi je predstavil Toneta Žnidariča - Martina, svojega komisarja, ki je bil tudi Stanetov španski soborec. Ta me je sprejel prav tako prisrčno kot Stane in me povabil na skodelico mleka, ki ga je prinesla domača hči. Stane se je takoj odločil, da bom ostal pri njem v štabu kot nekakšen svetovalec, saj takrat še niso poznali vloge operativnega oficirja.

Moje imenovanje so borci z vzkliki pozdravili, čeprav je bilo med njimi dovolj takšnih, ki niso bili nič slabši od mene. Sicer pa v tistih časih ni bilo nobene razlike med borci in štabom: takrat smo bili vsi enaki in nismo še poznali gonje za položaji. Zato tiste lepe čase iz NOB še bolj cenim.»

FRANC ROZMAN - STANE: »TU JE PRECEJ DRUGAČE KOT V ŠPANIJI«

Že pri prvem srečanju sta Martin in Stane Stantetu pojasnila, kakšno nalogo ima bataljon. Na kratko sta mu opisala boje, ki jih je bataljon že izvojeval: od napada na Šoštanj do zmage v Dobrovljah. Pri tem nista pozabila na dejstvo, kako uspešno je pri vsem tem bataljon manevriral in se koncentriral nad Grižami.

O vseh teh dogodkih je bil Stante že prej obveščen, vseeno pa ju je pozorno poslušal, še posebno Staneta, ki je bil v svojem pripovedovanju slikovit in je z največjo vnemo prikazoval tudi najmanjše podrobnosti iz teh bojev in pri tem ni pozabil omeniti tovarišev, ki so se še prav posebej izkazali. Posebno pohvalno je govoril o komandirju Savinjske čete, ki je bil hkrati Stanetov namestnik, Jožetu Letonji - Kmetu. Nemalo pa je bil Stante začuden, da ni nič omenjal sebe. To ga je v Stantetovih očeh delalo še bolj skromnega, saj je bil prepričan, da so bili dotedanji uspehi zasluga njegovega poveljevanja. Zakaj sebe ni omenjal, pa mu je bilo povsem jasno, ko je Stane na koncu svoje pripovedi povedal, da so tisti boji potekali pod poveljstvom tovariša Kmeta, ker je sam stopil na čelo bataljona šele v Grižah. V bojih za Šoštanj ga ni bilo, a Dobrovlje je zapustil še pred sovražnikovim napadom.

Zatem je Stane Stanteta seznanil s povelji, ki jih je dobil od Glavnega štaba Slovenije. Mimogrede mu je še omenil, da je, preden je bil postavljen za komandanta, delal nekaj časa kot vojaški inštruktor pri glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet, zatem pa mu z rahlim nasmehom dejal: »V času, ko

sem svoje znanje prenašal na druge, sem se tudi sam marsičesa naučil, čeprav so tovariši, ki so me določili za inštruktorja, pričakovali od mene, da bom na naše partizane lahko prenašal svoje vojaške izkušnje iz Španije. Kaj kmalu sem namreč uvidel, da je v naših razmerah mehanični prenos izkušenj docela nemogoč in da bi lahko več škodoval, kot pa koristil. Razmere za razvoj našega narodnoosvobodilnega gibanja v posameznih delih Slovenije so zelo različne, zato je potrebno posebej preučiti tako taktiko nemškega kakor tudi italijanskega okupatorja. Nato je Stane podrobneje govoril o sovražnikovi taktiki, italijanski ter nemški, in še posebej poudarjal, da moramo biti pripravljene na trde boje z nemškim okupatorjem. Govoril je tudi o osebnostih iz vodstva v Ljubljani. Pri tem mu je obraz kar zažarel; ni mogel prikriti zadovoljstva, da so prav njemu zaupali dolžnost komandanta Štajerskega bataljona.

Prvega srečanja s Francem Rozmanom pa se Tone Ulrih - Kristl takole spominja: »Ko smo zvedeli, da bo prišel v bataljon naš komandant, smo se za njegov prihod seveda morali pripraviti, kajti komandant bo najprej opravil pregled orožja. Tisti, ki smo že služili vojsko v stari Jugoslaviji, smo vedeli, kaj se pravi ‚smotra‘. Zato smo še in še drgnili naše puške in mitraljeze, da na komandanta ja ne bi napravili slabega vtisa in da nas ne bi grajal že ob prvem srečanju. Vsi po vrsti smo bili radovedni, kakšen neki je ta naš komandant.

Ko je prišel čas prihoda, smo se z orožjem postavili v dve vrsti, prav tako kot nekoč pri vojaki. Stane je napravil obhod in orožje tudi pogledal, vendar ne preveč natančno. Potem pa nas je nagovoril.

Iz tega nagovora mi je ostalo v spominu predvsem to, da je pred nami dokaj negotova prihodnost. Jaz vsaj - in z menoj verjetno še mnogi tovariši - so še močno verjeli v to, da vojna ne bo trajala dolgo, da se bo Rdeča armada vendarle opomogla od prvih porazov in zaustavila pohod fašizma po svetu. Še vedno si nismo znali prav predstavljati, kako bomo sicer preživeli zimo, ki je bila takorekoč že pred vrati.

Stane pa nam je nalil čistega vina. ‚Tovariši‘, je dejal, ‚vojna bo dolga in ni ji videti kraja. Vsak od vas, kolikor vas bo vojno preživelo, bo ob koncu vojne bodisi komandant kakšne vojaške enote ali pa odgovoren politični funkcionar.‘ Opozoril je na obe sestavini našega boja - vojaško in politično. Verjetno nas je ob tej priložnosti tudi pohvalil za uspešno opravljeno akcijo v Šoštanju, vendar so vse druge besede šle nekam mimo mojih ušes.

Takrat sem na hitro obšel s pogledom obe naši vrsti in pomislil: Če nas preživi polovica, pomeni to več kot dvajset komandantov in komisarjev in političnih funkcionarjev. V tistih naših začetkih in ob takšnih priložnostih, kot smo jih doživljali takrat na Štajerskem, je to pomenilo res nekakšno ne povsem razumljivo perspektivo. Stane pa je bil človek, ki je govoril zelo preprosto, a prepričevalno. Menim, da smo ga dobro razumeli, da pa vendar v nas ni vzbudil malo-dušja. O Francu Rozmanu - Stanetu, komandantu Štajerskega bataljona, je ob različnih priložnostih rad spregovoril tudi Tone Marinček - Bregar. Njegova pripoved uspešno nadomešča možno opisovanje vseh številnih bojov te slavne partizanske enote. V spominih na svojega komandanta je zapisal, da ga je dobro poznal, še preden se je z njim srečal. Ob koncu leta 1941 je odšel iz partizanov v Ljubljano na nujno operacijo, nato pa si v januarju in februarju 1942 nabiral moči, da bi spet odšel v partizane. II. štajerski bataljon je imel tedaj svoje taborišče v bližini Ljubljane na Pogledu nad Podlipoglavom, za zvezo med njim in glavnim štabom pa je skrbel Peter Stante - Skala, namestnik komandanta bataljona. Skala je bil poln hvale o svojem komandantu. Pripovedoval mu je o mojstrovini partizanske taktike, ko se je bataljon po boju izmuznil iz nemških obročev tik ob celjskih predmestjih, kjer ga seveda nihče ni pričakoval. Opisoval mu je boj pri Libergi, vrnitev prek meje na Dolenjsko in zbiranje malih četic v močan bataljon. Tako se je Marinček odločil, da se vključi v Štajerski bataljon.

Po prihodu v taborišče ga je Skala predstavil komandantu. Tudi Marinček si je Staneta predstavljal povsem drugačnega: bolj postavnega, bolj vojaškega po videzu. Tako pa je podal roko bolj majhnemu možaku v zmečkani lovski obleki, s še bolj pomečkanim klobukom na glavi in s čikom v kotu ust. Res, prav nič vojaškega, kaj šele komandantskega ni bilo na njem.

KOMANDANTOVA POHVALA – NAGRADA IN SPODBUDA

Toda to je bil le prvi vtis, ki se je povsem izgubil že po nekaj dneh življenja v taborišču. Na prvi pogled se to življenje ni prav nič razlikovalo od onega v šolski četi v Zali, kjer je bil Marinček do odhoda na zdravljenje.

V obeh je vladal podoben dnevni red, izpolnjen s predavanji, praktičnim seznanjanjem z orožjem, stražarjenjem, patroljami, skratka z dejavnostmi, značilnimi za vsako partizansko taborišče v tem času. Že po nekaj dneh pa je Marinček začel spo-

znovati, da je utrip življenja v tem taborišču drugačen od tistega, ki ga je že poznal. Patrulje, straže, vsakršni sestanki so se vrstili kot na vrvici. Vse je bilo podrejeno le enemu cilju: pripraviti se čimprej in čimbolje na bojne akcije, ki so bile predurmi ob bližajoči se pomladi. Vsak je imel svojo nalogo, vsi pa so jih izpolnjevali s prostovoljno podreditvijo in iz zavesti, da tako mora biti. Pohvala iz Stanetovih ust je bila velika nagrada in spodbuda. Če je bilo kaj narobe, mu ni bilo treba niti povzdigniti glasu; oster pogled je zadostoval.

Štab bataljona je deloval kot eno telo. Tomaž (Dušan Kveder) je vnašal vanj sposobnost prepričevanja in prenašanja svojega političnega znanja; bil je neučakan in poln idej, ki pa niso vedno ustrezale dejanskim možnostim. Zato pa je bil tu Skala z bogatimi izkušnjami iz ilegalnega dela, z velikim smislom za težave in potrebe vsakega partizana in še z večjim občutkom za stvarno oceno danih možnosti. Franc Rozman - Stane pa je vnašal v delo štaba svoje vojaške izkušnje, umirjenost in pravo poveljniško odločnost, kadar je bilo treba neposredno ukrepati.

Zaradi odločilne vloge v začetku NOB zasluži drugi partizanski bataljon celovito predstavitev. Na Pogled je prišel 8. januarja 1942 in si na precej strmem, z visoko bukovino poraslem pobočju uredil tabor in postavil šotore. Čeprav je bil tabor oddaljen proti jugovzhodu le kakih 12 km zračne črte od Ljubljane, od najbližje sovražnikove postojanke pa le kak kilometer, je bataljon tu bival 75 dni, do 23. marca 1942, ne da bi ga sovražnik odkril in vznemirjal.

Štab 2. partizanskega bataljona, ki mu je glavno poveljstvo zadalo nalogo, da organizira in izuri močno partizansko taktično enoto, sposobno za boje in pohod na Štajersko prihodnjo pomlad, je to mesto za tabor izbral prav zaradi neposredne bližine Ljubljane. Odtod so lahko prihajali novinci in gmotna sredstva, ki jih je zbirala množična ljubljanska osvobodilna organizacija.

ŠTAJERSKI BATALJON JE OSKRBOVALA IN VAROVALA OF

Tod se je bataljon lažje zadrževal, ker je v širši okolici Pogleda in tja do Ljubljane bilo prebivalstvo celovito organizirano v Osvobodilni fronti in trdno na njeni strani. Maloštevilni okupatorju naklonjeni posamezniki so bili spričo takšne ljudske enotnosti onemogočeni, nekaj tistih, ki so se že pretesno povezali z njim, pa je že bilo kaznovanih. Osvobodilna fronta je na terenu organizirala dobro obveščevalno službo, ki je mogla bataljon

vsak trenutek obvestiti o morebitnih sovražnikovih premikih in namerah.

V okolici je bilo več skrivnih skladišč hrane in opreme. Razne delavnice so izdelovale ali popravljale opremo za partizane. Ciklostilne tehnike so dobavljale literaturo in propagandni material tudi bataljonu. Zelo aktivni mladinci so obiskovali sanitetne in radiotelegrafske tečaje ter se pripravljali za pomladanski vstop v partizanske čete.

Organizacija preskrbe s hrano in opremo se je opirala na številne odbore Osvobodilne fronte v okolici. V Zadvoru so vzpostavili rajonsko intendanturo, ki je sprejemala pošiljke iz Ljubljane in od drugod. Prihajale so z vozovi, kamioni in celo v železniških vagonih, ki so jih železničarji v Ljubljani napolnili in priklopili k vlaku, s katerim so dovažali surovine papirnici v Vevčah. Od tam je tovarniška organizacija Osvobodilne fronte prepeljala blago do Zadvora in Podlipoglava.

Partizane, ki so v tej hudi zimi zboleli, januarja 1942 je temperatura dosegla tudi -35°C , so pošiljali, kot prej ranjence, v bolnišnico na Studencu pri Ljubljani, v njeno podružnico na Razorih pri Podlipoglavu, ali pa h kmetom v okoliških vaseh, kjer so jih obiskovali zdravniki, člani OF iz Ljubljane. Moštvo se je po skupinah redno hodilo kopat v vas Št. Pavel (zdaj Šentpavel).

Sredi januarja so začeli prihajati v bataljon novinci iz Zaloga, Kašlja, Polja in Vevč, ob koncu januarja pa tudi skupine iz Ljubljane. Prve dni januarja je bataljon štel že 100 mož. Uspeli so zbrati tudi precej orožja in streliva. Vsak borec je imel puško z 200 naboji in nekaj ročnih bomb, puškomitraljezci pa po 500 nabojev. Dne 28. januarja so oblikovali težki strojnični vod 12 mož, podrejen štabu bataljona, 23. februarja pa radiotelefonski vod. Ko so 1. marca ustanovili še 4. četo, je bataljon imel že dve težki strojnici »švarcloze« in 14 lahkih strojnic. Vsi so bili oboroženi, težki strojnični vod pa so okrepili na 20 mož.

Ta bataljonski zimski tabor je bil hkrati nekakšen partizanski vzgojni center, kjer se je vojaško in politično oblikovalo starešinsko in borčevsko kadrovsko jedro bodočih partizanskih enot. Vsak dan so se vrstile temeljite vojaške in politične ure ter vaje z orožjem. Poleg posebnih tečajev iz taktike in topografije za komandirje čet in vodov so imeli tečaje za mitraljezce, vezi-ste, minerje in bolničarje.

Bataljon je imel pevski zbor in recitatorsko skupino, ki sta skrbela za razvedrilo in nastopala na prireditvah.

V taboru je bila ena četa vedno v polni bojni pripravljenosti. Stražarje, opazovalce in patrolje so opremili z belimi maskirnimi ogrinjali.

Na obletnico smrti pesnika dr. Franceta Prešerna, osmega februarja, so se prireditve pod visokimi pogledskimi bukvami udeležili tudi aktivisti iz okolice. Pokazali so jim tudi tabor in življenje v njem. To obletnico je praznovala tudi vsa svobodoljubna Ljubljana, zato so na njen predvečer poslali vod, okrepljen z dvema lahkima strojnicama, čez Molnik na Golovec proti Ljubljani. Neopaženo se je približal mestu in iz neposredne bližine, s pobočja Golovca nad Hrdeckega cesto, obstreljeval italijansko vojašnico ob Gruberjevem kanalu. Izzval je hudo vznemirjenje med posadko in streljanje celo iz vojašnic, ki jih ogenj ni dosegel.

Ob koncu februarja je mraz končno popustil. Partizanski bataljon je začel pošiljati patrolje proti Ljubljani, Grosupljemu in Stični, da bi se bolje zavaroval, oddaljena stražarska mesta pa so s štabom povezali s telefoni.

Da bi se čete čimbolj usposobile, jih je štab bataljona začel pošiljati v akcije na železnico Ljubljana-Novo mesto in drugam. Tako je 7. marca poslal 3. četo, naj v okolici Grosupljega in Višnje Gore napada sovražnikove patrolje in prekinja železniški promet. Zjutraj 13. marca je na cesti na Peščeniku, vzhodno od Grosupljega, postavila dve zasedi. Ob pol štirih popoldne je ena ustavila in napadla kolono italijanskih vojaških avtomobilov. Prvi avtomobil, v katerem sta bila ubita višji oficir iz spremstva vodje italijanske vojaške misije v Zagrebu, ki je potoval v Rim, in en karabinjer, je uničila, drugi pa so pobegnili.

Dne 23. marca 1942 je 2. partizanski bataljon končal preizkušnje v taboru na Pogledu. Razvil se je v močno, organizirano in bojevito partizansko enoto z dobrim poveljniškim kadrom in vojaškimi lastnostmi, kakršne so bile potrebne, da je, ko je prišel iz gozdov, lahko postal ena najboljših enot slovenskega partizanstva v tistem času.

OGNJENI KRST BATALJONA NA POGLEDU

Tako vojaško usposobljen bataljon je ob koncu marca 1942 dočakal boj pri Pogledu. In kako je do njega prišlo? Takoj ko je italijanski okupator zvedel, da je na Pogledu močna partizanska enota, so enote 3. bataljona črnih srajc »Monviso«, ki je bil razporejen v Grosupljem in Višnji Gori, ter 1. bataljona 23. graničarskega odseka, razmeščenega v Polju, Zalogu, Sv. Lenartu

in Grosupljem, začele pregledovati ozemlje med Sostrim, italijansko-nemško razmejitveno črto in Lipoglavom.

Drugi partizanski bataljon, ki se je razporedil za obrambo na Pogledu, je 23. marca do noči odbijal vse napade teh enot. Njegova obramba je bila uspešna zlasti v smeri proti panski reki, od koder je proti grebenu Pogleda prodirala glavna sovražnikovih sil.

Zaradi prihoda novih italijanskih čet se je bataljon še pred nočjo zbral, se skozi vrzeli sovražnikovega obroča neopaženo spustil po gozdnem jarku v dolino in se povzpел na Molnik, odtod pa še isto noč krenil čez šmarski predor na cesto Ljubljana-Novo mesto v gozd pri Medvedici, 4 km severno od Turjaka.

Ta boj je bil za večino borcev ognjeni krst. Srečo so imeli, da so doživeli prvo bitko pod vodstvom Franca Rozmana - Staneta, saj je boj potekal kot nekaj povsem naravnega, čemur se ni moč izogniti, kot nekakšno nujno delo, ki ga opravljaš na najboljši možni način. Nikakršnega razburjenja ni bilo: enote so zasedale položaje, kot da gre za vajo, streljale so na sovražnika preudarno in uspešno. Nikomur še na misel ni prišlo, da bi jih fašisti lahko potisnili s položajev. Kje pa, ko se je tik za njimi sprehajal komandant Stane, miren in veder, kot da gre le za navadne strelske vaje, ne pa za obstoj bataljona. Svetoval je, razporejal borce na boljše položaje in jim s svojo navzočnostjo, z zravnano postavo in cigareto v ustih dajal več poguma kot ducat navduševalnih govorov. Četi Janka Sekirnika, s katero ni imel nikakršne zveze, ker je zjutraj odšla na samostojno akcijo, je Rozman takoj v začetku boja določil položaje in izračunal čas, ko jih bo lahko zasedla. Pa se je zmotil; prispela je nanje dobro uro prej, ker so borci vso pot tekli. Ko je počilo na vrhu Pogleda, je četa vedela, da je taborišče napadeno in da je njihova dolžnost - kar zahteva partizansko tovarišstvo - da se čimprej spustijo v boj. Ko je Simon (Janko Sekirnik) s četo pritekkel na položaj in je bilo povsem jasno, da fašisti nimajo prav nikakršne možnosti za uspeh, je odleglo tudi komandantu Stanetu. Vse je potekalo tako, kot da bi Italijani po naročilu poskrbeli za preizkus znanja in bojne pripravljenosti bataljona, kar naj bi omogočilo, da bi komandant in štab ocenila, ali je bil čas zimskega mirovanja in učenja uspešno izkoriščen ali ne. In ta Čpremiera se je popolnoma posrečila. Še zlasti močan vtis je naredil na borce komandantov ukaz, naj kuhinja dela tudi med bojem in naj kosilo delijo borcem kar na položajih.

S tem uspešnim bojem je 2. partizanski bataljon dokazal, da je postal močna, dobro organizirana enota, ki je tudi v taktič-

nem pogledu prekosila veliko močnejše sovražnikove sile, okupator pa je doživel hud moralni in politični polom. Prebivalstvo Ljubljane in vzhodnega dela Ljubljanskega polja, od koder je bila večina borcev 2. partizanskega bataljona, je s skrbjo poslušalo peturno streljanje na Pogledu, toda ko so naslednjega dne zvedeli za sovražnikov poraz, ni bilo zadovoljstvu ne konca ne kraja. Ljudje so uspeh 2. partizanskega bataljona upravičeno imeli za svoj uspeh, saj so vso zimo skrbeli zanj in za njegovo varnost.

USTANOVITEV 1. PARTIZANSKE BRIGADE IN NJENI BOJI

Že sredi marca 1942 je komandant 2. partizanskega bataljona poročal v Ljubljani komandantu glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet o stanju in akcijah bataljona. Tedaj je prejel tudi ustno pooblastilo, naj štab bataljona v vlogi pokrajinskega štaba za Štajersko organizira vse enote, ki so pod njegovim poveljstvom, na način, ki bo ustrezal splošnim razmeram in potrebam.

Ob tej priložnosti je štab prejel tudi povelje, naj z 2. partizanskim bataljonom čimprej krene na Štajersko okrepit osvobodilni boj. To zamisel bi bil bataljon verjetno že izpolnil, če ne bi prišlo do boja na Pogledu. Štab bataljona je zato sklenil izkoristiti ugodne politične razmere v stiškem in grosupeljskem okrožju, jih z vojaškimi akcijami še izboljšati in se hkrati temeljito pripraviti za pohod na Štajersko.

Dopoldne 5. aprila 1942 so v taboru na Kremenjku, na slovesnem zboru vseh enot 2. partizanskega bataljona, prebrali povelje o oblikovanju Prve partizanske brigade na Slovenskem.

Štab brigade so sestavljali komandant Franc Rozman - Stane, politični komisar Dušan Kveder - Tomaž in namestnik komandanta Peter Stante - Skala. Prva slovenska partizanska brigada je imela tri bataljone in je ob ustanovitvi štela več kot 300 borcev prostovoljcev, med njimi največ mladih. Glede na številčnost, način organizacije in poveljevanje, kadrovsko sestavo in ognjeno moč je bila ta brigada takrat najmočnejša slovenska partizanska enota. Bila je prva brigada na Slovenskem in tretja v Jugoslaviji.

Ob nastajanju brigade je bilo treba odločno premagovati lokalpatriotske težnje, to je, pretirano navezanost borcev na domače kraje, ki je bilo čutiti v četah. Potreba, da se ustanovi enota, ki bo sposobna manevrirati in zadajati sovražniku hujše udarce, je bila več kot nujna. Glavnina brigade (njen 1. bataljon

na Štajerskem se ji nikoli ni mogel priključiti) je nastopala kot celota, njena organizacija pa je bila prilagojena novim potrebam. Imela je trdno notranjo organizacijo in strogo disciplino. Čeprav se je kasneje preimenovala v Drugo grupo odredov, je enota še naprej ohranila značilnosti brigade in je to s svojo dejavnostjo, borbenostjo, taktiko in doseženimi uspehi tudi upravičila.

OGNJENI KRST BRIGADE NA JANČAH

Prvo preizkušnjo je Stanetova brigada opravila v boju pri Jančah. Ni pomembno, da se je medtem po ukazu Glavnega štaba morala prekrstiti v II. grupo odredov; nastopala je kot celota, kot brigada. Nemško mejo je prekoračila organizirano, a njen pohod pa je bil odkrit zelo zgodaj. En dan je prebila v praskah s sovražnikovimi patruljami, eno noč se je mučila po grapah med Jančami in Savo, zjutraj pa končala pohod na istem kraju, s katerega je odšla na pot. Na teh položajih je tudi sprejela boj, za Dražgošami največji pozicijski obrambni boj na Slovenskem.

Franc Rozman - Stane je takoj sprevidel, da v tem boju ne gre več za izpolnitev zastavljene naloge, za prehod čez Savo, temveč za ohranitev enote. To in pa nemška taktika napadov sta narekovala edino možno odločitev: sprejeti boj do noči, nato pa se brez žrtev umakniti. Tako je komandant Stane tudi ravnal. Izrazito je okrepil fronto proti prodirajočim Nemcem, pri tem pa je zadržal v rezervi cel bataljon. Čeprav so se nemški juriši vrstili drug za drugim, je bil v stalnem osebni stiku z enotami na obrambni črti. Vedel je, da je treba vzdržati v frontalnem boju za vsako ceno, pri tem pa je budno ocenjeval sovražnikove možnosti za vpad v ozadje fronte. Ni se dal zapeljati manevru majhnih sovražnih sil na levem boku. Proti njim je postavil kar Povhov kuharski vod, bataljon v rezervi pa še vedno obdržal v svojih rokah. Pozno popoldne je ocenil, da Nemci na fronti do večera ne morejo prodreti. Menil pa je tudi, da je to jasno tudi nemškemu poveljstvu. Šele tedaj je ukazal bataljonu zasesti hribček ob desnem boku fronte, ki je bil najprimernejši za nemški obkroževalni manever. Dogodki so potrdili, da je bila odločitev pravilna, saj je prispel bataljon na vrh griča le nekaj korakov pred Nemci. Ko jih je odbil in jim preprečil napredovanje, je bilo jasno, da je bitka dobljena. To je sprevidel tudi nemški poveljnik, ki je prenesel težišče boja na stare položaje in že skoraj v mraku ukazal naskok za vsako ceno. Cena, ki jo je plačal zanj, pa ni bila majhna.

Po končanem boju se je bilo treba odločiti, kam se umakniti. Jasno je bilo, da enota brzkone ne bi mogla vzdržati še enega dne frontalnega boja v ozkem pasu med mejo in Savo. Nemci

so vsa noč dovažali nove okrepitve, brigada pa je imela 20 hujših ranjencev, pa tudi zaloge streliva so se občutno zmanjšale. Sava je bila zasedena, zato je bil prehod prek nje nemogoč. Ostala je le ena pot: nazaj čez mejo na Dolenjsko. Toda kje, ko so pa izvidniki poročali o nemških koncentracijah na slehernem odseku, ki bi ga lahko dosegli v eni noči in se prebili prek meje.

Rozmanova odločitev je bila tipično njegova: prebiti se tam, kjer se partizanov ne nadejajo, to je v neposredni bližini Ljubljane, prek Pečarja na Polico. Tako je tudi bilo. Preden so se Nemci zavedeli, da so napak predvidevali smer preboja, je bila brigada že čez mejo na varnem.

Z bojem pri Jančah je nemški okupator preprečil, da bi Druga grupa odredov prodrla na Štajersko vzhodno od Ljubljane. Toda ta boj je bil zelo pomembna zmaga nad številnejšimi in bolj oboroženimi sovražnikovimi enotami in ga zato lahko uvrstimo med hude poraze nemškega okupatorja na Slovenskem. Štab grupe je odlično izbral obrambne položaje na pobočju Zida, kjer se sovražnikove večje enote niso mogle razviti za boj. Dobro je vodil obrambo bojevitih in vztrajnih borcev ter jih po hudih bojih, smotrno izkoriščajoč zaplenjene dokumente, uspešno popeljal z bojišča.

Med tridnevnim pohodom je imela Druga grupa odredov enajst mrtvih in približno toliko ranjenih. Sovražnikove izgube niso docela znane, cenili pa so jih na okoli 70 mrtvih in približno toliko ranjenih. Nekaj dni zatem je bila Stanetova enota spet na starem področju okrog Muljave. Vse težave so bile pozabljene; mladost je pomagala, da so si partizani neverjetno hitro opomogli, čeprav so prišli iz bitk za prehod čez mejo na Štajersko povsem izčrpani. Nadaljevali so priprave za ponoven poskus prehoda prek meje, ki pa ga je prekinil napad Italijanov iz Žužemberka proti Muljavi.

VLAKI NA DOLENJSKO NISO VOZILI KAR DESET DNI

Boj pri Muljavi je začela brigada kot celota. Štab brigade je imel zvezo z vsemi bataljoni in jim je zato lahko sproti dajal bojne naloge. To je tudi storil in prvega dne bojev, ko so Italijani prodirali le iz Žužemberka, odločil boj sebi v prid. Naslednjega dne so Italijani pritiskali v glavnem le od Muljave, kasneje pa ponovno tudi od Žužemberka in Dobropolja. V takem položaju ni bilo mogoče misliti na frontalni odpor. Italijani so prodirali le po cestah in bi se brigada zato lahko umaknila brez boja in izgub. Tak sklep bi bil opravičljiv, saj brigada ni imela

dodeljenega svojega področja, na katerem naj bi se bojevala za ohranitev svobodnega ozemlja. Področje okrog Krke in Muljave ji je bilo dodeljeno le kot začasno bivališče, zbirališče za pripravo na pohod na Štajersko.

Odločitev o umiku pa ne bi ustrezala Rozmanovemu načinu partizanskega bojevanja. Odločil se je z brigado preiti v napad na progo, kjer je bil sovražnik najbolj občutljiv. Njenim enotam, četam in, če je bilo potrebno, tudi vodom, je le v obrisih odredil področje delovanja in jim dal zelo ohlapno nalogo: b(iti sovražnika, kjer se le pokaže priložnost za to. Tako se je odločil deloma iz občutka dolga do prebivalstva področja, ki je partizane vsestransko podpiralo, še bolj pa zato, ker je zaupal svoji vojski in je ocenil, da je sposobna izpolniti to zares težko nalogo. Ocenil je, da se je poveljniški sestav brigade sposoben bojevati samostojno in da so borci tudi vojaško pripravljene na ta način bojevanja, ko mora samostojno odločati tudi posameznik. Ni se motil. Že prvi dan po tem ukazu je del brigade vrgel s tirov vlak in poškodoval progo pri Ivančni Gorici. To ni bilo sicer nič novega v partizanskem bojevanju, nov je bil le Stanetov ukaz, naj partizanske enote ob progi z vsemi silami in na vse mogoče načine preprečujejo popravilo proge. Tako se je tudi zgodilo. Samostojne patrulje in manjše brigadne enote so kar naprej vznemirjale Italijane in delavce ob progi, ki sploh niso mogli začeti resno delati. Vlaki niso vozili celih deset dni. Hkrati so zapeli mitraljezi in zapokale puške na vsako italijansko enoto, ki se je poskušala s ceste prebiti v gozd in bolj oddaljene vasi. Kmalu ni bilo jasno, kdo je v obroču: partizani ali Italijani. Italijanom ni preostalo nič drugega, kot da se po nekaj dneh brezuspešnih zaletavanj umaknejo, od koder so prišli. Vsa dolina je bila spet svobodna. Pritisk enot, ki so fašiste povsod in ob vsakem času napadale, je bil tolikšen, da okupator ni imel časa niti za ropanje in maščevanje prebivalstvu.

ZAUPANJE V KOMANDANTA JE POL USPEHA

Predaleč bi nas pripeljalo, če bi hoteli opisati vse boje, v katerih so kasneje sodelovale partizanske enote pod poveljstvom Franca Rozmana - Staneta.

Ko je Aleš Bebler dve leti po pohodu Druge grupe odredov na Gorenjsko in Štajersko prihajal med partizane pa tudi civilne aktiviste na Gorenjskem in Štajerskem, so mu pripovedovali o mogočnem vtisu, ki ga je v njihovih krajih napravil pohod II. grupe. Pripovedovali so, kako je bila dotlej v domačih partizanskih taboriščih navada, da ni nihče glasno govoril, da so kurili ogenj samo z obeljenim lesom, da se taborišče ne bi izdalo. Potem je prišla II. grupa, postavila na bruna po 30 jugoslovan-

skih vojaških kotlov; kuharji so pod njimi zakurili, ne meneč se za dim, in če so prišli Švabi, je komandant Stane pač sprejel boj. Kuharji so kuhali med bojem naprej. »Stanetova taborišča,« je zapisal Aleš Bebler, »so nudila čudovit prizor: množico partizanov, kakršne, zbrane na enem mestu, dotlej na Slovenskem še nismo imeli. In vendar je znal Stane v tej množici vzdrževati vzoren red. Vzdrževal ga je brez ostrih kazni. V taborišču je bilo od jutra do mraka vse na delu. Tu je bil podoficirski tečaj, tam pouk za moštvo, drugod predavanja za politične delegate, drugod strelske vaje. Po vsem tem mravljišču je hodil Stane v irhastih hlačah z lovskim gorenjskim klobukom. Rad je zajahal divjega konja, kdo ve kje zaplenjenega italijanskemu oficirju ...»

»KAKO SE POČUTIJO ITALIJANI, KO SMO JIM PODRLI PROGO?«

Kdorkoli je v tistih prvih hudih letih narodnoosvobodilnega boja srečal Franca Rozmana, mu je ta ostal, čeprav skromen in redkobeseden, v neizbrisnem spominu. Tako tudi Jožetu Peskarju - Fricu, ki ga je spoznal 25. maja 1942, že prvega dne, ko je prišel k partizanom. Komandant Stane ga je z vidnim zanimanjem poslušal. Najbolj ga je zanimalo, kako se počutijo Italijani po akciji, ki so jo partizani opravili prejšnjo noč na železnici med Radohovo vasjo in Šentlovrencem, ter kako nanjo gledajo prebivalci okoliških vasi. Ves čas se je smejal. Stal je razkoračen, roke je držal v žepih, bil je brez vojaškega pasu in imel je odpeta dva gumba. Še leto kasneje ga je Peskar videl takšnega in tak mu je ostal za vedno v spominu.

Ko je II. grupa odšla na pohod z Dolenjskega čez Notranjsko in Gorenjsko na Štajersko, ga je še bolje spoznal. Videval ga sredi borcev, na pohodih in akcijah, v bojih, ponoči, ko je bil na straži, pa v šotoru, kako si sveti z žepno svetilko, razgrinja pred seboj zemljevide in se pogovarja s komisarjem Tomažem. Tudi med pohodi, ob postankih, je komandant Stane hodil ob koloni in se pogovarjal z borci, jih hrabil in bodril. Kadar so hodili skozi nevarne kraje, je pogosto stopil na čelo kolone. Razporejal je patrolje, pošiljal izvidnice. Vedel je, od kod jim grozi nevarnost, znal je že vnaprej oceniti sovražnikovo moč. Borce je učil, kako naj si poiščejo kritje. Kako pomembno je, da se zna borec dobro kriti pred sovražnikom in njegovo kroglo, vendar se kriti tako, da sovražnika sam dobro vidi in uspešno obstreljuje.

Komandant Stane je naglo ocenil vsakega borca. Za vsakega ga je tudi skrbelo. Kadar so hodili po težko prehodnih krajih, ga je skrbelo, da ne bi kdo padel. Sam je pomagal marsikomu naprej, če je videl, da težko zmaguje pot. Skratka, bil je povsod

in neutrudljiv. Partizani so se pogosto pogovarjali o njem in se čudili, od kod jemlje toliko energije in volje, česar mu človek, ki ga ni poznal, zaradi njegove zunanosti ne bi nikoli prisodil.

JAKA AVŠIČ, GENERAL: »STANETOVA VOLJA JE PRODIRALA V SRCA«

Med poveljniki partizanske vojske je nedvomno lahko najbolj avtoritativna ocena o vojaškem znanju in vplivu Franca Rozmana - Staneta na tok zgodovinskih dogodkov tista, ki jo je izrekel general Jaka Avšič v sestavku Poveljnik. Osebnost je Staneta spoznal maja leta 1942, po boju II. grupe odredov na Jančah.

Komandant Stane mu je kasneje sam pripovedoval, da je v Španiji spoznal, kako je težko vztrajati in se ne umakniti pred sovražnikovimi krogli: »Današnje orožje je strašno, in če prideš v gost snop krogel, je po tebi. To pa ni namen boja. Namen boja je, da ti sovražnika uničiš, ne pa, da bo on tebe. Vendar je treba vztrajati pred sovražnikom in ne popustiti,« je poudaril, »posebno, kadar si pravočasno zasedel boljši položaj, s katerega lahko dobro opazuješ pred seboj, pa tudi povsod okrog moraš biti varen. Videl sem, da smo se hoteli prehitro umakniti, ko ni bilo prave potrebe, ker ni bilo izgub. Videl sem pa tudi, da smo predolgo vztrajali in smo imeli nekoristne izgube.«

Pripovedoval mu je tudi o tehle svojih »španskih« dognanjih: »Spoznal sem, da brez trdnega vodstva na vseh stopnjah poveljevanja, posebno na osnovni stopnji z neposrednimi borci, ki izpolnjujejo povelja, ne more biti zmage. Zato je bila moja prva skrb, da pride do natančnega izpolnjevanja povelj takrat, kadar gre za življenje. Kdo pa naj presodi, kako je treba ravnati? Poveljnik, seveda. On je organizator boja. Zato pa je pomembna predvsem disciplina.«

Disciplina mora veljati tudi takrat, kadar nismo na fronti pred sovražnikom. Pred krogli imamo strah, tudi nepotreben, prevelik. Prav tega naj premaga poveljnik. V tem sta znanje in spretnost, v načinu vplivanja na vojake, da za vsako ceno izpolnjujejo povelja.«

Prav v partizanskem boju se je lahko v celoti uveljavila Stanetova vojaška nadarjenost. Vodil je borce, ki so se bistveno razlikovali od vojaških obveznikov v stari jugoslovanski vojski.

Po oceni generala Avšiča je bil komandant Stane mojster pri razlikovanju in razumevanju ljudi, razporejenih na nižjo, osnovno stopnjo vojaške organizacije, in to v partizanskih okoliščinah, ki so bile drugačne od onih v stari Jugoslaviji, pa tudi različne od

tistih, v katerih so se znašli mobiliziranci. Ni bil birokrat. Naravna inteligenca mu je omogočila umetnost poveljevanja. Prav tako je razumel in zelo dobro obvladal tisti del poveljniške umetnosti, ki se tiče kombinatorike poveljevanja. Zanj je potrebno čimveč faktografskega in miselnega znanja, ki zajema vse dejavnike, ki bodo sovražnika, pa čeprav je pravilno uporabil vse moči, pripeljali v takšno stanje, da se bo moral vdati.

Hkrati z razsežnostjo vojaškega delovanja v času NOB so rastle tudi poveljniške sposobnosti Franca Rozmana - Staneta. Ve se, da mora višji oziroma najvišji komandant vedeti in poznati, kako se bo razvijalo delo do zadnjega osnovnega vojaka, kadar se izda takšno ali drugačno povelje. Za komandanta Staneta je bilo to lahko, saj je preizkusil in poznal vse po vrsti. Na praktičnem znanju temelječe poveljevanje, najbolje usklajeno in pravilno povezano, je Rozmana pripeljalo do uspehov in zmag z najmanjšimi izgubami. Vedel je, kaj se dogaja na bojišču in kako je treba ravnati v manjših epizodah, v delnih večjih dogajanjih na bojnih prizoriščih ter v posameznih bojih, ki sestavljajo celoto. Kako naj ravna, kadar ima na voljo manjšo moč ali kadar ima relativno, začasno premoč. Mojstrstvo partizanskega vojevanja in tudi mojstrstvo regularne, redne vojske normalno temelji na istih načelih in zakonitostih vojevanja: spreminjajo se le okviri in kakovost sredstev. Iz partizanstva je bojevanje preraščalo v bolj strnjene, močnejše in večje enote, sposobne za premagovanje močnejšega sovražnika. Sposobnost poveljnika raste z nalogami oziroma z delom, za kar je prav komandant Stane izredno pozitiven zgled. Tako general Jaka Avšič.

*Redek prizor –
komandant
Stane
kot govornik*

KOMANDANT GLAVNEGA ŠTABA

Franc Rozman - Stane torej ni postal po naključju poveljnik partizanske vojske. Zgodilo se je to 13. julija leta 1943. Tega dne je bil sprejet odlok o preosnovi glavnega štaba.

Sodelavci v glavnem štabu so kmalu spoznali, da je Franc Rozman Stane v glavnem štabu partizanske vojske resnični poveljnik. Dajal je pobude za delo štaba, še pogosteje pa predloge glede priprav, vodenja in usklajevanja vojaških operacij. Ni bilo jutranjega sestanka štaba, da ne bi Stane načel pogovora o vojaških razmerah na posameznih območjih v Sloveniji ali na svetovnih bojiščih. Za spremljanje teh dogodkov doma in v svetu je imel na steni razobešene zemljevide, na katerih je bilo z vidnimi znaki označeno stanje, sproti pa so bile označene tudi vsakodnevne spremembe vojaškega položaja.

Ni torej pretirana ugotovitev, da se je Stane naglo uveljavil v štabu, da se je vrh tega zelo uspešno seznanjal s celotno vojaško-politično problematiko doma in na svetovnih bojiščih in da je tudi redno proučeval problematiko slovenskih partizanskih vojaških enot. Pogosto je obiskoval partizanske enote in njihove štabe in se z njimi pogovarjal in dogovarjal o njihovi vojaški aktivnosti. Pred večjimi akcijami je tako na neprisiljen način preverjal, ali so dovolj dobro pripravljene. Govoril je preprosto in jasno vselej, kadar je spraševal, ocenjeval ali poveljeval. Nikdar ni bil preglasen, čeprav bi si posamezniki to kdaj tudi želeli. Zaradi njegovega mirnega nastopa so še bolj prisluhnili njegovim besedam. Tudi ni bil osebno prizadet, če njegove besede niso naletele na odziv. Svoje stališče je le še bolj natančno utemeljeval ali pa ga pod težo argumentov umaknil ali spremenil.

Nihče se ne spominja, da bi Stane kdaj pisal, na primer kakšno poročilo ali ukaz; kvečjemu je kdaj narekoval krajši zapisek. Njegov način dela je bil predvsem neposreden pogovor. Glavna »koristnost«² njegovega odpora do pisnega urejanja zadev oziroma do pisanja sploh je bila, da je raje obiskoval vojaške enote in neposredno sodeloval pri pripravah za celo vrsto vojaških operacij in napadov, kot pa jim pisaril. V tem pogledu je Stane uvedel povsem neposreden, tovariški odnos med glavnim štabom in poveljstvi nižjih enot.

Če naj torej obvelja ugotovitev, da je Stane uspešno uveljavil vlogo in pobudo komandanta glavnega štaba NOV Slovenije, moramo še posebej poudariti, da se je prav tako ali pa še bolj uspešno uveljavil v neposrednem stiku z vojaškimi enotami in njihovimi poveljstvi. Njegove osebne lastnosti: neposrednost,

tovarištvo, umirjenost, iniciativnost in zavzetost ter osebna skromnost so bile razlog, da je Stane na splošno veljal za ljudskega komandanta, ki je bil med partizani resnično priljubljen.

IZKORIŠČANIM POMAGATI, DA BODO SPREGLEDALI

Pripovedi o vtisih, ki so si jih ob srečanjih s Francem Rozmanom ali v bojih z njim nabrali še drugi njegovi sodobniki, ki jih tu ne omenjam, je možno strniti v tole prevladujočo oceno:

Komandant Stane je bil sila redkobeseden, pa tudi odrezav poveljnik. Ni bil govornik in tudi sicer ni ljubil fraz, zlasti ne obljub, da bo v prihodnje laže in lepše samo po sebi. To je razumljivo, saj je doživel poraz španske revolucije, ki ni mogla zaustaviti zmagovitega pohoda fašističnih vojsk. Dobro je poznal fašizem in njegovo uničujočo vojaško naravo in silo. Še posebej dobro pa je poznal trpko zgodovino svojega lastnega malega naroda, ki so mu stoletja vcepljali hlapčevsko miselnost, to je ljudstva brez države in vojaške tradicije, razen nemirnih časov kmečkih puntov. Bil je človek le z nekaj razredi osnovne šole, vendar kljub temu razgledan in zlasti dober poznavalec takratnih zatohlih domačih družbenih razmer. Zavedal se je: svojo željo po zmagi in svobodi, po lepšem življenju lahko Slovenci opremo le na lastne sile. V te sile je imel Stane neomajno zaupanje: treba pa je ljudi osvestiti, je vedel, da se bodo hoteli boriti, da bodo premagali omahovanje in tudi močno razširjeno miselnost, da je bolje počakati, češ da nam bodo svobodo tako drugi prinesli v dar.

Največja partizanska akcija, ki jo je vodil komandant Stane, je bil pohod II. grupe odredov prek Gorenjske in Koroške na Štajersko. Bataljoni so se v dolgih kolonah pomikali - in tudi prebijali - skozi zasede: prek Ratitovca, Jelovice, Košute, Krvavca, Kamniške Bistrice, Konja in Velike Planine na Štajersko, kjer so že delovale Revirska, Savinjska in Ruška četa ter skupina partizanov na Koroškem. Iz razgovora v štabih I. in II. grupe odredov oziroma gorenjskega in štajerskega štaba, ki se jih nekateri še spominjajo, je razvidno, da je zamisel glavnega poveljstva o namenih pohoda naletela na zelo tehtne in argumentirane pomisleke obeh štabov, zlasti gorenjskega. Partizanstvo je samo na videz povesod nastajalo in se razvijalo po enem vzorcu. Smotri in cilji osvobodilnega boja so bili isti, metode boja pa močno različne, prilagajene okoliščinam, znanju, iznajdljivosti, pa tudi stopnji zavesti in pripravljenosti ljudstva za upor in akcijo. Gorenjci so imeli zlasti zelo dobro razvito in organizirano mrežo svoje obveščevalne službe, zvez, preskrbovalnih centrov, zemljank, bolnišnic, partizanske tehnike in zasilnih skrivališč. Štajerci so na vse to sprva gledali nekako zviška, kot na nekakšno skrivaštvo, vendar so

kmalu spoznali, da ta mehanizem deluje brezhibno, ustvarjajoč možnosti tudi za večje partizanske akcije in rast večjih partizanskih enot. Na Gorenjskem so imeli terensko delo širše razvito kot na Štajerskem, čeprav so se tudi tam zavedali velikega pomena političnega dela Osvobodilne fronte. Komandant Stane je zato sposobne in pogumne borce in tudi vodilne vojaške poveljnike pogosto dodelil organizacijam Osvobodilne fronte za politično delo. Zavedal se je, da sta moč in neuničljivost narodnoosvobodilnega boja predvsem v njegovi zakoreninjenosti med ljudstvom, v raznolikosti in širini ter v zaupanju do ljudi, branilcev svoje svobode in suverenosti slovenskega naroda.

NE SE ZANAŠATI NA DRUGE

Pohod II. grupe odredov ni bil v vojaškem pogledu povsem uspešen, bil je pa vsekakor velika preizkušnja in šola za vse partizanske vojaške enote. Izkazalo se je, da pohodi večjih enot z nalogo, da osvobodijo širše ozemlje, ne dajo pravih rezultatov, oziroma da so žrtve nesorazmerno velike glede na rezultate partizanske akcije. Tudi pričakovanja, da bo pod vplivom nastopa velike partizanske enote kar čez noč izbruhnila vstaja v tem ali onem kraju, so se izkazala za nestvarna, kajti okupator je bil hitrejši z nasprotnimi ukrepi. Povrh vsega je strah pred represalijami pogosto vsaj začasno omrtvičil aktivnost ljudi na tistih področjih, kjer so sicer obstajale organizacije OF in drugi organi. Franc Rozman - Stane je bil dosleden zagovornik zamisli, da mora partizanstvo rasti naravno iz uporniške energije prebivalstva samega, iz njegove politične organiziranosti, iz krajevnih, odrednih partizanskih enot. Tudi ustanovitev brigad in drugih večjih enot ne sme izprazniti krajev, na katerem morajo vedno delovati male, odredne partizanske čete kot jedra za razvijanje partizanstva za varstvo ljudi in druge naloge, ki jih brigade ne morejo uspešno opravljati. Komandant Stane je bil do partizanskih »pohodov« kritičen tudi zaradi tega, ker so budili pričakovanje, da bo kdo od drugod prišel osvobajati njihovo območje.

Med partizani v enotah in štabih je beseda večkrat nanesla na tragedijo Pohorskega bataljona 8. januarja 1943. Nihče v štabu II. grupe odredov ni verjel, da je konec bataljona, saj je nemška propaganda pogosto razglašala uničenje partizanov. Stane se je sam napotil na Pohorje in se v taborišču na Osankarici prepričal o resničnosti pretresljivega sporočila o kolektivni smrti pohorskih partizanov. Ni mogel razumeti nepredvidnosti štaba, ki je bila v nasprotju z njegovimi opozorili, kdaj in v kakšnem razmerju sil lahko partizanska enota sprejme frontalni način boja in kako se mora zavarovati pred popolno obko-

litvijo. Ko so govorili o tem, si je Stane očital, da ni pred tem ob obisku bataljona ostal dalj časa pri njem, da bi odpravili nekatere slabosti, ki so bile morda izvor tako nesrečnega in tragičnega konca te, takrat najbolj izpostavljene partizanske enote na Štajerskem.

KAR NAPREJ »NA TERENU«

Končno je prišlo do italijanske kapitulacije. Nastala je izredna aktivnost celotnega poveljevalno-vodstvenega kolektiva partizanske vojske: pri razoroževanju Italijanov, oboroževanju partizanskih enot, organiziranju novih enot in novih prostovoljcev, v bojih z belogardisti ter z nemško vojsko in policijo kot z novim okupatorjem Ljubljanske pokrajine in Primorske. Čas je hitel. Povsod je bilo treba hkrati poprijeti. A nikakor ne birokratsko, marveč z dejanji. Franc Rozman - Stane se je takoj znašel na najodločilnejših točkah. Obiskoval je enote partizanske vojske, ki so se bile s plavogardistično četniško vojsko pri Grčaricah, jo obkolile in prisilile k vdaji. Epilog tega boja je bilo sojenje organizatorjem bele in plave garde, na katerem je bilo prepričljivo dokazano, da so kot pomožna milica italijanske policije in vojske sodelovali pri izvajanju številnih zločinov nad civilnim prebivalstvom.

Nato se je Rozman odpravil k enotam, ki so se bojevale s sovražnikom na Turjaku, jih okrepil in z avtoriteto komandanta glavnega štaba NOV Slovenije posegel v boj do zmage nad belogardisti, ki so se še upirali.

V naslednjem obdobju po italijanski kapitulaciji so Nemci prevzeli skrb, da bodo zatrli partizansko gibanje in da bo za njihovo vojsko prehodno celotno slovensko ozemlje. Njihove lastne sile pa so bile nezadostne, da bi same obvladale naš prostor. Spet so jim priskočili na pomoč domači izdajalski kolaboranti. S tem so podaljševali vojno in pahnili slovenski narod v ponovno morijo in uničevanje premoženja, kar je povzročilo nenadomestljive izgube in novo hudo grožnjo za naš narodnostni obstoj.

Komandant Stane je maja 1944. leta podpisal ukaz o slovenskem poveljevanju in rabi slovenščine v NOV Slovenije in predpisal slovenska povelja. To je partizanom v času hudih preizkušenj veliko pomenilo. Slovenščina je bila v NOV in POS v stikih med borci v rabi že od samega začetka narodnoosvobodilnega boja tudi zato, ker je bila prepoved slovenščine v kraljevski jugoslovanski vojski eden izmed glavnih vzrokov nesvobode v takratni unitaristični državi.

ANTE NOVAK: »LJUDJE RADI SLEDIJO LE ČLOVEKU, KI MU ZAUPAJO«

Rast partizanske narodnoosvobodilne vojske iz brigad v divizije pod vodstvom komandanta Staneta je Ante Novak, eden izmed njenih organizatorjev, takole opisal:

»Odločitev vodstva narodnoosvobodilnega gibanja, da za komandanta glavnega štaba postavi tedaj legendarnega ‚komandanta Staneta‘ - Franca Rozmana, mnogi spoštujemo kot eno najboljših in najustrežnejših kadrovskih potez v narodnoosvobodilni vojni. To je bil čas največjega poleta partizanske vojske, toda tudi čas, ko se je v nedrih partizanstva rojeval in naglo razvijal nov tip vojske z vse izrazitejšimi značilnostmi redne vojske, armade v pravem smislu te besede.

Preráščanje partizanstva v redno vojsko pa je terjalo izkušnost, poznavanje obeh oblik vojevanja ter hkrati instinkt partizana in vojaka redne vojske. Zahtevalo je domiselno kombinatoriko partizanske strategije in taktike s strategijo in taktiko redne vojske, od partizanske diverzije, zasedb in bliskovitih napadov ter umikov do frontalnih napadov z vsemi rodovi vojske. Še več: zahtevalo je postopno ukinitve ‚partizanščine‘, negativnih strani partizanstva, predvsem prevelike samostojnosti in nepovezanosti

Komandant Stane v sproščenem pogovoru z zavezniškim oficirjem

posameznih partizanskih enot, samovoljnosti v odločanju in vojaško prešibke discipline v vertikalni povezanosti poveljstev.»

TUDI Z GENERALSKIMI NAŠITKI ISTO SRCE ZA SOBORCE

Aleš Bebler se je s komandantom Stanetom ponovno srečal poleti leta 1943, ko je bil Rozman že komandant slovenske vojske. Skupaj sta obiskala nekaj ranjenih tovarišev. Ko sta hodila po partizanski bolnišnici, se ni mogel načuditi, kakšen odličen spomin in dobro srce ima Stane. Ne le za tiste, ki jih je poznal: za vsakega je imel toplo besedo. V njihovih očeh je videl spet tisto zaupanje, ki ga je opazoval v očeh njegovih partizanov na Kremenjku. Tak je bil in ostal v Beblerjevem spominu prav do konca. Namesto irhastih hlač in lovskega klobuka je zdaj nosil uniformo z generalskimi našitki, s partizansko zvezdo na kapi in znakom 1941 na prsih, bil pa je prav tisti Stane kakor nekdanj. Obleka je bila druga, srce pa isto. Nikoli ni izgubil stika z množico partizanov, nikoli se ji ni odtujil, nikoli ni prenehal biti prvi med enakimi.

Zadnjič pa sta se srečala leta 1944, ko je Bebler s Primorskega prišel na posvetovanje v glavnem štabu. Bilo je to nekaj dni pred odhodom XIV. divizije na Štajersko. Pogovarjala sta se o tem pohodu. Staneta je skrbela prihajajoča zima, morebitni globoki sneg in mraz, pomanjkljiva oborožitev in pripravljenost te odlične partizanske enote, slabe zveze s IV. operativno cono ter nezadostne priprave v krajih pohoda in na Štajerskem. Z njemu lastno skrbjo za borce je sodil, da bi bilo z vojaškega vidika bolje nekoliko preložiti odhod in pohod bolje pripraviti. Toda premoč so dobili politični razlogi - čimprej okrepiti osvobodilno gibanje v severovzhodni Sloveniji in se pripraviti na pomlad.

Lado Ambrožič - Novljan se dogodkov v zadnjih tednih slovenske partizanske vojske pod Stanetovim poveljstvom takole spominja: »Vojna se je bližala koncu, Beograd je bil osvobojen 20. oktobra 1944 in tedaj so se usmerile vse sile jugoslovanske armade proti Zahodu. In čeprav je bila osvoboditev Jugoslavije le vprašanje kratkega časa, smo na Slovenskem živeli pod pritiskom skrbi za izpolnitev dveh težkih nalog. Prva je bila, kako se bomo zmagovito izmotali iz bojnega meteža, ko se bo premagana nemška vojska s kvislingi začela valiti skozi Slovenijo pred zmagovitim pohodom jugoslovanske armade in zavezniških vojsk. Druga naloga je bila, kako bomo uspešno sklenili vojaške operacije na slovenskem Primorskem in zagotovili vrnitev tega slovenskega ozemlja k združeni Sloveniji. Glavni štab Slovenije sem tedaj našel pod bremenom teh nalog v dinamičnem vrvežu

nenehnega delovanja in akcije. Glavni štab je postal bojna enota, ki je vlivala zaupanje v končni obračun s sovražnikom ... Na čelu te vodstvene bojne enote je bil general Stane.»

Partizanski poveljniki (z leve): Dušan Kveder - Tomaž, Franc Rozman - Stane in Peter Stante - Skala julija 1943, fotografiral jih je Božidar Jakac

RADIO-TELEFONSKE ZVEZE Z VSEMI ŠTABI

Najpomembnejša naloga komandanta je, da presodi razmere na bojišču in se odloči za akcijo. Komandant Glavnega štaba Franc Rozman - Stane je imel v štabu na voljo ljudi, ki so mu zbirali podatke za presojanje vojnih razmer. Tu je bil izredno učinkovit obveščevalni oddelek, ki je v letu 1944 močno napredoval. Na voljo so mu bili domala vsi podatki o sovražniku. Le identifikacija njegovih enot še ni bila povsem zadovoljiva. O slovenskem domobranstvu so bili izdelani elaborati, ki se jih še

dandanes ne bi mogel sramovati noben obveščevalni oddelek sodobne vojske. V tem oddelku so sodelovali odlični obveščevalni oficirji; nekateri med njimi so že pred vojno, v stari jugoslovanski vojski, končali šolo za rezervne oficirje.

Toda komandantu Stanetu in njegovim sodelavcem niso bili na voljo le podatki o sovražnih četah na slovenskem ozemlju, temveč tudi o sovražniku onkraj slovenskih meja. Tudi obveščevalni podatki vrhovnega štaba so mu bili v glavnem dosegljivi.

Pri tem moramo vedeti, da vodenje vojnih operacij na Slovenskem ni bilo v ničemer podobno poveljevanju na frontah. Slovenija je bila razdeljena na veliko operativnih območij, kar je bila posledica upravne razdelitve okupiranega ozemlja. Razdelitev, ki jo je zarezal v slovensko ozemlje okupator, je odločala o sovražnikovih policijskih in operativnih posegih, to pa je terjalo učinkovito usklajevanje akcij narodnoosvobodilne vojske. Primorska s Trstom je po nemški odločitvi še vedno spadala pod suverenost italijanske fašistične republike Benita Mus-solinija, čeprav so vso skrb za vojaške akcije prevzeli Nemci. Prav tako je bila Ljubljanska pokrajina še vedno v takem okviru, kot so ga bili postavili Italijani leta 1941. Vendar so tudi tu Nemci prevzeli vso skrb za varnost in za boj proti partizanom.

Gorenjska je bila del Koroške, Štajerska je kot Spodnja Štajerska imela do podrobnosti uresničen okupacijski režim in bila namenjena čim hitrejši priključitvi k rajhu. V severozahodni Sloveniji sta bili dve Koroški: ena, ki je po prvi svetovni vojni pripadla Jugoslaviji, druga, ki je bila del Avstrije in priključena rajhu. Tu je bilo v severovzhodni Sloveniji še Prekmurje, ki je takoj po okupaciji leta 1941 pripadlo Madžarski, prav tako pa del s Slovenci naseljenega Porabja. Na vsakem od teh okupiranih ali pa razdeljenih delov slovenskega nacionalnega ozemlja so vladale drugačne politične in vojaške razmere, okupator pa je uporabljal tudi različne vojaške in policijske posege. Odločitve o vojnih operacijah zato niso mogle biti niti malo podobne odločitvam poveljnikov na takratnih svetovnih ali celo jugoslovanskih bojiščih. V takšnih razmerah je bilo poveljevanje slovenski vojski vse prej kot lahka naloga. Komandant Stane ji je bil v celoti kos.

ODLOČILNA KOMANDANTOVA DEJANJA NA PRAGU ZMAGE

Da bi bil oris Stanetove življenjske poti, še posebej pa njegove osebnosti, to je človeka, partizana in vodilnega partizanske-

ga poveljnika v NOB na Slovenskem, čimbolj prepričljiv, sem zaprosil za izjavo o njem tudi Franca Poglajena - Kranjca, nekdanjega poveljnika 7. korpusa NOV Slovenije, upokojenega generalpolkovnika. Odgovoril mi je: »Franc Rozman - Stane je bil poveljnik narodnoosvobodilne vojske v izredno pomembnem obdobju, ki se je začelo po kapitulaciji Italije, ko je prišlo do velikega razmaha in krepitve narodnoosvobodilnega boja ter osvobodilne fronte slovenskega naroda na vsem slovenskem ozemlju. S tem dogodkom in novimi političnimi odločitvami slovenskega vodstva je tudi narodnoosvobodilna vojska Slovenije doživljala nov vzpon in nadaljnji organizacijski razvoj. Pod Rozmanovim vodstvom sta takole potekala:

1. razorožitev italijanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem, množična prostovoljna mobilizacija in ustanovitev novih partizanskih brigad, divizij in odredov;
2. ustanovitev dveh korpusov in obnovitev 4. operativne cone ter širjenje in razširitev narodnoosvobodilnega boja na vsa slovenska območja, še posebej na Primorsko, Štajersko in Koroško;
3. učinkovita obramba ozemlja na Dolenjskem, Notranjskem in v Beli krajini kot osrednjega strateškega osvobojenega ozemlja, na katerem so nastajale in se organizirale še mnoge politične in druge strukture slovenske državnosti;
4. napotitev XIV. divizije na Štajersko in ustanovitev Koroške grupe odredov;
5. ustanovitev topniških, inženirskih in sanitetnih enot ter drugih zalednih enot v korpusih in divizijah kakor tudi tehničnih enot in različnih delavnic;
6. ustanovitev odbora za vojaško-teritorialno organiziranost in v zvezi s tem ustanovitev korpusnih vojaških oblasti, vojaških področij in poveljstev v posameznih mestih, ustanovitev podoficirskih in oficirskih šol v Semiču in Metliki;
7. v sodelovanju z zavezniškimi vojaškimi misijami je bila organizirana vojaška pomoč zahodnih zaveznikov in evakuacija naših ranjencev in bolnih z zavezniškim letalstvom iz Bele krajine v Italijo;
8. v skladu z dogovorom vrhovnega poveljnika NOV Jugoslavije Tita z zavezniki je Glavni štab Slovenije kot svojo strateško usmeritev narodnoosvobodilni vojski v vsej Sloveniji izdal ukaz za ofenzivo na prometnice kot posebej pomembni pomoči zavezniškim vojskam na evropskih frontah, kar je utrdilo vojaško-politični položaj Jugoslavije, s tem pa tudi Slovenije kot priznani članici protinacistične koalicije. V tem času je bil uresničen tudi dogovor o sodelovanju zavezniškega letalstva v posameznih bojih slovenskih enot, predvsem ob njihovih napadih na prometne žile v Sloveniji.»

Franc Sever - Franta, ki je delil »dobro in zlo« s Francem Rozmanom - Stanetom (kot borec in kurir, od ustanovitve II. Štajerskega bataljona, preko bojev in pohodov na Pogledu, Jančah, Muljavi, Verdu, v Dolomitih in na Gorenjskem, vse do končne razporeditve enot grupe in organizacije NOB na Štajerskem) pa s svojimi doživetji takole dopolnjuje biografijo komandanta Staneta kot človeka in poveljnika.

»KO BO KONEC VOJNE, SI BOM NAJPREJ KUPIL KONJA ...«

Prav glavna zasluga Franca Rozmana - Staneta je, da je mu po preboju II. grupe na Štajersko v sorazmerno kratkem času uspelo z velikim požrtvovanjem razporediti enote grupe na Pohorju, v Savinjski dolini, Kozjanskem, Koroškem in v Zasavju ter organizirati in zanetiti NOB na celotnem tem območju. Povezave med enotami in poveljstvom ter preko Zasavskega bataljona so vso vojno nepretrgoma delovale.

Za razvoj odpora na Štajerskem in pridobivanje zaupanja v OF in NOB ter partizanstvo je bila nadvse pomembna njegova odločitev, da nas ljudje, ki so nam pomagali ali smo jih obiskovali ali smo se pri njih zadrževali, lahko prijavljajo nemškimi oblastem (kar so le-te tudi s smrtno grožnjo zahtevale). Partizani smo vsebino prijav o naši moči, smereh gibanja in podobnem lahko tako sami sestavljali. Znano je, da je bilo sleherno sodelovanje s partizani kaznovano s smrtjo, internacijo in uničenjem premoženja. S takšno prakso prijavljanja smo dosegli štiri pomembne cilje: nemška policija je bila dezinformirana; prebivalstvo je z večjo varnostjo spreminjalo svoj odnos do OF in vse bolj zaupalo partizanom; ohranjeno je bilo marsikatero življenje v partizanskih vrstah in v krajih naših pohodov; in ne nazadnje, veliko domačij je ostalo nepožganih in neorpanih.

Pomembna značajska vrlina komandanta Staneta kot človeka in partizanskega poveljnika je bila tudi, da je pri ocenjevanju borcev in podrejenih ter drugih ljudi vedno upošteval njihove dobre lastnosti, predvsem še poštenost. Že to, da se je kdo prostovoljno odločil za NOB, je bila zanj velika vrlina, ki jo je pogosto omenjal. Tudi če kateri izmed borcev ni bil posebno pogumen, mu je dejal, da bo to postal, ko bo spoznal, da vsaka krogla ne zadene. Ni čudno, da smo imeli borci svojega komandanta radi, ga cenili in mu zaupali. Vse borce II. grupe nas je klical po imenih. Zpomnil si nas je tudi, če se dolgo nismo videli, in se vedno z nami pošalil zaradi kakšne nerodnosti, ki smo jo ušpičili v prejšnjih časih naših bojev. Nikoli ni nad borci povzdignil glasu; le z mimiko obraza ter z resno besedo je iz človeka izsilil, da pove resnico, se pokesa in

prestopka ne ponavlja. Čeprav je bil molčeče narave, se je neverjetno naglo odločal za dejanja in ukrepal.

Dobro se še spominjam našega partizanjenja v zimi 1941-1942. Ob večerih smo v globokem snegu sedeli ob tabornem ognju na Pogledu in poslušali vsemogoče pripovedi starejših in njihove življenjske dogodivščine. Tudi Stane nam je na našo prošnjo pripovedoval, kako težko otroštvo in mladost je imel in da je bil vse do pekovskega poklica večkrat tepen kot sit. V največje veselje mu je

Komandant Stane je bil odličen, vztrajen jezdec...

bil takrat konj, čeprav kot pastirček ni imel dostopa do njega, ker so se s konji ukvarjali le hlapci in gospodar. Dejal je: 'Kljub temu sem se skrivaj naučil jahati in konj mi je bil v veliko in edino veselje v mladih letih. Zato imam konje rad. Ko bo konec vojne, si bom najprej kupil konja.'

In res, Stane je imel konje rad in je z njimi ravnal z enako toplino kot z ljudmi. Na konju je opravljal velik del svojih poveljniških dolžnosti.

Za komandantom Stanetom ni žalovala le Bela krajina, marveč vsa Slovenija, vse partizanske enote, vsi kraji na naših in njegovih bojnih poteh.*

• • •

Letos se izteka že 55 let od smrti Franca Rozmana - Staneta. Toda ves povojni čas ostaja komandant Stane v ljudskem izročilu mlad, nepostaran. Imel je komaj triintrideset let, ko ga je pokosila nesrečna smrt ob preizkušanju minometa. Ni se imel časa postarati in tudi česa tako napačnega v svojem delu ni utegnil storiti, da bi nam stopal v zavest kako drugače kot legenda.

Vendar tudi legend v sedanjih časih ne pustijo počivati v miru. Tako so v javnosti in tisku že nekajkrat zakrožile govoriče, da smrti komandanta Staneta ni povzročila nesreča pri preizkušanju angleškega minometa.

Ko sem zbiral podatke o tej nesreči pri sodobnikih in bližnjih znancih komandanta Staneta, sem o tem govoril tudi z Ladom Ambrožičem - Novljanom, ki ni bil le Stanetov bojni tovariš in tudi sam hudo ranjen pri preizkušanju minometa, temveč je ležal poleg komandanta v bolnišnici vse do njegove smrti.

Z Ladom Ambrožičem sva skušala dognati, ali bi utegnile skovanke »novih verzij« o komandantovi smrti nastati tudi zaradi morebitnih nejasnosti ali nepremišljenega razglabljanja tik po nesreči. Toda vse kaže, da tudi česa takega ni bilo - če ne upoštevamo dejstva, da so nekateri predstavniki sovjetske vojaške misije, ki je bila takrat v Glavnem štabu NOV in POS, takoj po dogodku med našimi borci razpredali o svojih »bojaznih« - da bi utegnila biti nesrečna mina, ki je eksplodirala, angleška sabotažna akcija. Nekdanji partizan Igor Križanovski - Oleg se je s tem v zvezi celo spominjal, da so o teh govoricah razpravljali tudi na partijskem sestanku. Takrat je zbranim borcem Ante Novak, seveda »v rokavicah«, lepo pojasnil, da Rusi pretiravajo oziroma da si izmišljajo. Res pa je bilo, da so bile številne mine, ki so jih v tistem času pošiljali Britanci kot vo-

jaško pomoč, pokvarjene in da se je z njimi na širšem ozemlju Jugoslavije zgodilo kar 27 nesreč. Vendar zgodovinarji in vojaški poznavalci opozarjajo, da so imeli tudi Angleži sami s tem orožjem precej nesreč, tako da so ga morali vzeti iz uporabe. Možnost pa ostaja, da so Angleži svoje umaknjene količine min in minometov (po pomoti ali brez nje) pošiljali partizanom kot vojaško pomoč.

Smrt komandanta Staneta je bila nedvomno tesno povezana z njegovimi osebnostnimi lastnostmi. Bil je namreč - tako pravijo vsi, ki so ga dobro poznali - pravi ljudski vojak. Vselej se je hotel sam prepričati, katero orožje bi bilo za borce najprimernejše. Če je le utegnil, je nova orožja tudi sam preizkusil in skrbno pretehtal, ali bi bila primerna za partizanski način bojevanja.

Na podlagi številnih pogovorov in pisnih izjav, ki sem jih zbral, je možno do potankosti obnoviti okoliščine nesreče, ki je povzročila smrt Franca Rozmana - Staneta, kakor tudi odgovoriti na vprašanje, zakaj je do nje prišlo. O dogodku, nesreči z orožjem, ki je povzročila njegovo smrt, sem zbral tele pripovedi:

Lado Ambrožič - Novljan: »S komandatom Stanetom sva bila enakih misli, kadar sva obravnavala vprašanje oborožitve partizanske vojske. To je bil problem, ki sva mu oba posvečala veliko pozornosti, in občutek enotnosti v gledanju nanj je utrdil prijateljstvo med nama. Tudi sam sem bil že iz Primorske vajen preizkušati vsa orožja, ki so se postopoma pojavila v naši oborožitvi. Z Rozmanom pa sva vedno čutila nekakšno lakoto po orožju. Dobro sva se zavedala, da je poleg moralnopolitičnega dejavnika v vojski potreben še materialno-tehnični. To je pomenilo, da nismo smeli izpustiti nobene priložnosti za sodobno oborožitev partizanskih čet. Tako sva z Rozmanom v soteski pod Črmošnjicami redno streljala z novimi vrstami orožja, preizkušala učinkovitost eksplozivov in streliva ter se posvetila ‚partopu‘, obetavnemu orožju, ki smo ga na pol izdelanega prinesli s Primorskega.«

Jože Malnarič - Križevski: »V času nesreče, eksplozije minometa, zaradi katere je izgubil življenje Franc Rozman - Stane, sem bil nastanjen v novem vojaškem naselju (barakah) v Lokvah pri Črnomlju, kjer je bilo poveljniško mesto Glavnega štaba Slovenije. Tja so me poklicali kot namestnika komandanta VII. korpusa (komandant Franc Poglajen - Kranjc), da bi se pripravil za prevzem dolžnosti komandanta mesta Ljubljane, saj je bila takrat naša zmaga že blizu. Svoje delovno mesto sem imel prav v sobi komandanta Staneta - mizo pri oknu.

Tako sem 7. novembra 1944 zjutraj videl skozi okno prihajati komandanta z letališča, kamor so Angleži spuščali orožje in

opremo za partizansko vojsko. Stane je nosil na rami kratko cev - bacač, kurirji, ki so ga spremljali, pa škatlo z municijo. ‚Boš videl, kaj sem prinesel!‘ je veselo vzkliknil, ko je vstopil v sobo. ‚Takoј gremo preizkusit to stvar,‘ je še rekel. ‚Pokličī še druge!‘ Tako sem poklical Lada Ambrožiča - Novljanā, Franca Tavčarja - Roka, spremljevalca in kurirja Štefana in morda še koga. Boris Kidrič, ki je bil pri preizkušānju orožja sicer vedno z nami, takrat ni šel zraven. Kasneje, ko je slišal eksplozije min, se je jezil: ‚Spet delajo nekaj brez mene.‘

Lado Ambrožič - Novljan: ‚Ko sem vstopil v Stanetovo delovno sobo - bilo je okoli 9. ure zjutraj - me je pomenljivo pogledal. Vedel je, kaj me zanima, pa pomignil proti kotu, kjer sem opazil nekaj valjastih kartonov, poleg njih pa dve cevi majhnih minometov. ‚Saj to so minometi - kot nalašč za naše jurišne bataljone!‘ sem vzkliknil pod vtisom presenetljive najdbe. Stane je bil zadovoljen, ko je opazil moje navdušenje ob pogledu na majhno, zeleno pobarvano cev notranjega premera 45 mm, ki je pomenila novo, tako težko pričakovano orožje za jurišnike. Novi minomet je bil angleškega izvora in je bil izdelan zelo preprosto in domiselno. Ves minomet ni bil nič drugega kot cev s prav majhnim, skoraj neznatnim podstavkom. Na njem ni bilo nobenih merilnih naprav, nikakršnih velikih in običajnih podstavkov! Gola cev!

‚Zaman iščeš merilne naprave,‘ je dejal Stane. ‚Kratko malo jih ni. Sama cev to je vse. Poglej!‘ je govoril in vzel cev v roke. Po vsej dolžini cevi je bila na sredini narisana tanka bela črta. ‚Minomet preprosto postaviš na zemljo, nagneš cev po občutku glede na oddaljenost cilja, določiš smer po tej beli črti in pritisneš na petelina.‘ Nato je odprl pokrov kartonske škatle. V njej sem opazil rumeno pobarvano eksplozivno rušilno fugalno mino, veliko za otroško pest. Lahki minomet preproste uporabe je napravil name izreden vtis. Edino vprašanje je bilo, ali je zadevanje cilja s to napravo tako zanesljivo kot pri drugih minometih z napravami za merjenje in ureditev naklona cevi. Ena sama misel nas je prežemala: pojdemo iz taborišča in minomet preizkusimo. Stane je pograbil cev, jaz pa dve škatli s po tremi minami v vsaki - in že je sama od sebe nastala skupina partizanov, večno lačnih orožja. Tu sta bila oba najina spremljevalca: Stanetov živahni Tone Dobrilovič in moj bolj mirni Jug, ki sem ga pripeljal iz Primorske. Na Stanetovo povabilo so se nam pridružili še Jože Malnarič - Križevski, Anton Žnidarič - Štefan in še nekateri drugi.‘

Jože Malnarič - Križevski: ‚Pot na kraj preizkusa novega angleškega orožja nas je vodila skozi brezov gozd in nato čez njivo, kjer naj bi bil postavljen minomet. Ni bil ta, kjer zdaj stoji

spomenik. Bil sem na tem kraju še dvakrat po vojni in svetoval, naj spomenik prestavijo, vendar ga niso. Najprej smo se pogovarjali, kako minomet postaviti. Bilo je to, kot rečeno, preprosto orožje; brez merilnih naprav. Z njim se je dalo meriti le z nagibom cevi. Zato ga je eden izmed spremljevalcev, sedeč na robu jarka, postavil kar med noge, drugi pa pokleknil zraven, da bi mu podajal mine.

OPAZOVALCI ZA STRELCI

Lado Ambrožič - Novljan: »Tako je bilo! Tone Dobrilovič in Jug sta se ugnezdila v približno pol metra globok jarek in se pripravila na streljanje. Dobrilovič je bil zelo spreten, zato je vzel minometno cev in se postavil v položaj za streljanje. Desno od njega je bil Jug, za Dobrilovičem pa se je usedel Kidričev spremljevalec Franc Štrekelj, da bi merilcu podajal mine.

Za temi minometalci smo se razvrstili opazovalci, tako da je bil na skrajni levi komandant Stane, oddaljen kakšnih pet metrov od minometa. Na njegovo desno stran sem se postavil jaz. Tako sem stal kakšna dva koraka za Dobrilovičem. Desno od mene je bil Jože Malnarič - Križevski, malo naprej od njega Anton Žnidarič - Štefan in še dalje Franc Tavčar - Rok. Morda se je vmes vrnil še kak partizan.

Opazovalci smo torej stali v nekakšnem loku za strelci in napeto pričakovali, kako bo zadela prva mina.

Stane je dal ukaz za prvi strel. Ko je mina zdrsnila v cev, je merilec nagnil glavo nekoliko postrani, da je mogel potegniti ustrezno linijo med belo črto na cevi in ciljem. Potem je sprožil. Ne preveč močan pok je pognal mino visoko v zrak, nekajkrat se je prekopicnila in zadela natanko kup kamenja, ki je veljal za cilj.

USODNA JE BILA TRETJA MINA

Jože Malnarič - Križevski: »Prva mina je zares zadela točno kup kamenja na robu gozda. Bila je ‚rušilna‘. Druga je imela manjši domet - padla je kakšnih 250 m daleč, pred robom gozda. Bila je menda namenjena označevanju cilja.»

Lado Ambrožič - Novljan: »Ko je zletela iz cevi, je začela puščati za seboj sled rumenega dima, kar je pomenilo, da je bila res namenjena minometalcem in topničarjem za nakazovanje cilja. V tubi je ostala še ena mina. Stane je ukazal konec streljanja. Rekel sem mu, naj izstrelijo še tretjo, da bomo videli, kakšne vrste je oziroma kakšni nalogi je namenjena. Menil sem,

da je nima smisla puščati v tubi, saj se bo nekaj časa valjala po rokah in nato izginila. Stane je predlog sprejel in dovolil še tretji strel.»

Franc Štrekelj: »Odvil sem zaščitno kapico in pripravil za izstrelitev naslednjo mino ter jo dal Tončku v roke. Trenutek zatem pa - grozovita eksplozija. Močan zračni pritisk me je kot pero odnesel kake tri metre daleč na bližnjo poljsko pot. Ves črn od razstreliva in umazan od zemlje sem se v hipu pobral, pa kot v sanjah zaznal, da me ni zadel niti en drobec mine.»

Lado Ambrožič - Novljan: »Ko je Anton Dobrilovič pritisnil na petelina, se je razlegla močna eksplozija - mina je eksplodirala v cevi, razgnala jekleno konstrukcijo in skupaj z lastnimi jeklenimi kosi z brutalno silo opravila svoje morilsko delo. Začutil sem velikansko moč eksplozije, ki me je vrgla vznak in sunila kakšne tri metre daleč od mojega stojišča.»

Jože Malnarič - Križevski: »Slišal sem - ko je merilec sprožil najprej le rahel zvok v cevi, nato pa močno eksplozijo. Oba partizana ob minometu je vrglo nazaj, vse, ki smo stali za minometom, pa po tleh. Za minometom pa smo stali: Franc Rozman - Stane, Lado Ambrožič - Novljan, štajerski partizan Štefan vsi omenjeni bliže, to je v prvi vrsti za minometom, Franc Tavčar Rok za komandantom Stanetom, jaz pa v sredi in bolj zadaj v tej skupini.»

Franc Štrekelj: »Grozljiv je bil pogled na tovariše. Okrvavljeni so se valjali skoraj vsi navzoči, se zvijali od bolečin, ki jim jih je prizadela razstreljena mina. Takoj sem skočil k Stanetu, ga vzdignil in nosil nekaj časa na rokah. Nato smo ga položili na nosila in odnesli v avtomobil. Tonček je bil na mestu mrtev. Jugu je odnesel velik drobec pol obraza, da je po nekaj minutah tudi izdihnil. Drugi so bili vsi bolj ali manj ranjeni, le jaz sem srečno odnesel celo kožo.»

EKSPLOZIJA – UMIRANJE NA KRAJU NESREČE

Lado Ambrožič -Novljan: »Med padanjem sem razpoznal vse podrobnosti, ki so se dogajale okoli mene. Vedel sem, da je v cevi eksplodirala mina, da sta strelca Dobrilovič in Jug smrtno zadeta, kajti vrglo ju je daleč nazaj; čutil sem, da je Stane zadet v drobovje, kajti zgrbil se je in padel na obraz. Obležal sem popolnoma nezmožen, da bi se premaknil. Malo pod vratom se je pojavila huda bolečina. Tišina je zavladala okoli mene in nikogar ni bilo, ki bi nam priskočil na pomoč.

Skrbelo me je, ali je moja rana huda, morda smrtna. Po nekaj trenutkih sem zbral toliko moči, da sem premaknil roko k ustom,

da bi ugotovil, od kod kri, ki mi je curljala iz njih. Ugotovil sem, da teče iz rane na licu. Slabosti, ki bi kazala na to, da je zadet kak življenjsko pomemben organ, nisem čutil. Čutil sem, da imam še nekaj moči v telesu, a premakniti se vendarle nisem mogel. V smrtni tišini, ki je vladala okoli mene, sem počasi zaznal klopotanje krvi, ki se je iztekala iz hude rane. To je bilo umiranje mojega spremljevalca Juga, ki mu je eksplozija odtrgala skoraj pol čeljusti in zarezala rane v vrat.*

Jože Malnarič - Križevski: »Najbolj močno me je zadelo v trebuh. Videl sem, kako je Štefanu, ki ga je vrglo na hrbet, iz presekanke aorte na vratu brizgal curek krvi. Padel je na hrbet, z glavo udaril na kamen. Zbral sem vso moč in stekel proti barakam po pomoč. Prešel sem le kakih 50 metrov, ko sem se že srečal s partizani, ki so tekli na kraj nesreče. V barako so tudi mene odnesli kar na snetih vratih ene izmed barak, saj nosil ni bilo pri roki.*

Lado Ambrožič - Novljan: »Počasi sem začel razumevati, kako usodnega pomena je pokol poveljstva slovenske partizanske vojske, ki se je pravkar dogodil. Kakšne posledice bo to imelo za nadaljnji potek vojne v moji domovini! Potem sem se posvetil svojim težavam. Pravijo, da hudo ranjeni ljudje postanejo sebični. Ne vem, ali je to prava oznaka, toda povsem razumljivo je, da jih popolnoma zaposli lastna usoda ...

K meni je prvi prišel moj dragi prijatelj iz mladih let - Rudi Kobilica. Ko se ti zdi, da si ne boš več opomogel in da si ob nepravem času končal svoje delo, ki ti je bilo tako drago, kot je bil meni boj za svobodo našega naroda, potem se prileže prijateljska beseda. Kobilica mi je rekel, naj malo potrpi, da bodo zdaj zdaj prišli pome in me odpeljali. Nato so res kmalu prišli borci, me naložili na široko desko, česa drugega menda v naglici niso našli, in me odnesli v mojo barako. Kmalu je prihitel zdravnik Pavel Lunaček - Igor. Zaskrbljen me je pogledal in nato začel molče vleči iz torbe vse potrebne instrumente. Začudil sem se, ko sta mi z bolničarko začela nalagati obveze na nogo, saj se mi je zdelo, da sem ranjen le v vrat. Lunaček je pridno nakladal bele obveze ter me opazoval s svojim značilnim, nekoliko čemernim obrazom.

Takšen izraz je imel le, kadar je bil pri delu, sicer pa je bil zelo ljubezniv mož. Ko je bilo obvezovanje noge končano - kar groza me je bila, koliko obvez se je nabralo - je bilo treba oskrbeti še rane na trebuhu. Opazil sem, da je zdravnik postal zaskrbljen. Če je rana globlja, potem bo treba iz trebušne votline odstraniti drobec, to pa je težavna operacija. Dr. Lunaček mi je pregledal in obvezal še rane na vratu, licu in glavi. Tako sem lahko spoznal, da so me drobcu zadeli le po levi strani telesa, kar je pome-

nilo, da mi je desno polovico zaklonil Dobrilovič. Zdaj nisem bil več tako prepričan, da bodo rane kmalu zaceljene ...»

»TOVARIŠ DOKTOR, TAKOJ V GLAVNI ŠTABI!«

Dr. Bogdan Breclj: »Slišati je bilo brnenje motorja, hreščanje zavor, udarec vrat in skozi okno izbe v Ručetni vasi št. 1, kjer je bil takrat sedež sanitetnega oddelka Glavnega štaba, sem zagledal partizana, ki drvi proti hiši in na ves glas vpije: ‚Kje je tovariš Bogdan? Tovariš doktor, takoj v Glavni štab!‘

Zgrabil sem pas in torbo, stekel po strmih lesenih stopnicah in pred hišo zagledal Ludvika (Ludvika Pangerca), osebnega voznika komandanta Staneta, ki je brez besed pograbil mojo torbo in stekel z menoj do avtomobila. Motor ni bil ugasnjen, in komaj sva sedla, že je avto zdrvel po kamniti vaški poti navzdol do ceste, ki pelje iz Semiča v Črnomelj in nato do Glavnega štaba. Vijugasta in razorana podeželska cesta ni tovariša Ludvika prav nič ovirala, da ne bi vozil z največjo hitrostjo, kar pa je terjalo pogosteje vožnjo po dveh kot po štirih kolesih. A še preden sem ga utegnil vprašati, zakaj tako divja, je, ne da bi za hip odvrnil pogled s ceste ali zmanjšal hitrost, s težko muko spregovoril tri besede: ‚Nesreča - tovariš Stane.‘

Moja slutnja, da se je zgodilo nekaj hudega, je bila s tem nedvomno potrjena, ponesrečil se je torej sam komandant Stane ... Vratolomne vožnje je bilo kmalu konec. Mrtva in ranjeni tovariši so bili že preneseni v barake, kjer so bili razvrščeni oddelki Glavnega štaba. Komandant Stane je ležal v prostoru, ki je bil njegova delovna soba, na zložljivi poljski postelji, pokrit z zastavo.

Ko sem vstopil, je uprl svoje oči vame in čutil sem, da pogleda ni odmaknil od mene vse do konca pregleda. Bil je popolnoma pri zavesti in brez bolečin. Žilni utrip je bil močno pospešen, obraz in vidne sluznice so bili blede - vse to je pričalo, da je ranjenec v hudem šoku. Odgrnil sem zastavo in zagledal krvava in raztrgana oblačila, široko zevajočo rano v trebušni steni in črevesje, ki je sililo na površino in deloma že spolzelo prek robov vojaškega suknjiča. Sledil je vsakemu mojemu gibu in me nepremično opazoval. Še preden sem utegnil spregovoriti, mi je povsem mirno rekel: ‚Bogdan, tokrat pa ne bo nič.‘ Ne vznemirjenosti ne strahu ni bilo v njegovem glasu, pač pa so jasno izgovorjene besede izdajale tolikšno mero prepričanja o kruti resničnosti stanja in pravilnosti njegove presoje, da bi bila vsaka tolažba očitno neprimerna in odveč, da, celo nezaželena. Medtem je v Kanižarici opravil vsa pripravljalna dela tovariš Luka (dr. Franc Novak) in zagotovil zadostne koli-

čine sterilnega materiala, zdravil in obvez, tako da ne bi zgubljali časa in po nepotrebnem odlagali pričetka operacije. Navzlic temu pa je bilo treba najprej nadaljevati z zdravljenjem šoka, ki se je med prevozom še okrepil, in se šele nato lotiti operacije.

Prvo asistenco je prevzel tovariš Igor (dr. Pavel Lunaček), narkozo tovariš Cizelj (dr. Anton Cizelj), njemu v pomoč je bil tovariš Černič (dr. Mirko Černič), glavna instrumentarka je bila tovarišica Zora (dr. Zora Konjajev), njej v pomoč sta bili dodeljeni bolničarki Darja (Darja Simončič) in bolničarka Marija (Marija Koprivec).*

OPERACIJA V KANIŽARICI

Lado Ambrožič - Novljan: »Vse ranjence so nas partizani po eksploziji prepeljali v nekdanjo gostilno v Kanižarici, nedaleč od Črnomlja, ki je bila preurejena v bolnišnico. Položili so me na posteljo. Poleg mene na levi je bila postelja, namenjena komandantu Stanetu, na desni je ležal Jože Malnarič. Dopoldansko razburjenje zaradi nesreče se je poglobilo; bilo je že popoldne. Komandant Stane je v drugi sobi ležal na operacijski mizi. Zdravniška ekipa ga je operirala. Poskusila je napraviti nemogoče. Komandant je bil tako hudo ranjen, da zanj ni bilo več rešitve. Tišina je vladala v bolnišnici, ko sva z Malnaričem čakala, da prideva na vrsto. Tiho so prihajali k najinima posteljama zdravniki in bolničarke, da bi nama dajali injekcije proti bolečinam. Molče in radovedni ter zaskrbljeni smo pričakovali, kdaj bodo prinesli Staneta iz operacijske sobe.»

Dr. Bogdan Breclj: »Po opravljanem pregledu rane mi je bilo jasno, da naloga ne bo lahka, kajti razdejanje, ki ga je v trebušni votlini povzročilo nekaj drobcev eksplodirane mine, je bilo precej večje, kot se je zdelo na prvi pogled. V spominu mi je ostalo, da je bilo črevesje na dvajsetih mestih raztrgano in deloma odtrgano, da so bile na več mestih potrebne resekcije črevesnih vijug, ki so ostale brez preskrbe s krvjo, in da je bil del trebušne stene odnesen, kar je zahtevalo plastično kritje defekta s prosto transplantacijo kožnega režnja.

Operacija je trajala nekaj več kot tri ure, nato pa so tovariša Staneta prenesli v bolniško sobo. Ostal sem pri njem, dokler se ni prebudil iz narkoze. Nadaljnjo skrb zanj je prevzel tovariš Luka, ki je težko čakajočim tovarišem tedaj tudi dovolil dostop do njegove bolniške postelje. Tu so bili tovariš Kidrič in najožji sodelavci našega političnega in vojaškega vodstva. Navzlic vsem tedaj razpoložljivim sredstvom, ki jih je dobival, je ranjenec postopoma ugašal. Še je govoril z običajnim glasom, vendar z

veliko muko in vse bolj poredko. V sobo je že padel mrak, ko je njegov glas za vedno utihnil.*

Lado Ambrožič - Novljan: »Začelo se je že mračiti, ko so prinesli operiranega Staneta. Položili so ga na prazno posteljo poleg mene. Toda Stane ni živel dolgo. Ko so ga prebudili iz narkoze, se je nekaj časa še oglašal, vendar je na vprašanja odgovarjal z vse bolj slabotnim glasom. Potem se je oglasil ženski jok. To je bilo njegovo dekle Marta. Stane jo je tolažil s kratkimi no, no, no. Potem je utihnil. Ob njegovi smrti so bili navzoči dr. Franc Novak, Boris Kidrič in še precej ljudi iz vodstva osvobodilnega gibanja.*

Dr. Bogdan Breclj: »Sam nisem bil navzoč ob njegovi smrti. Brž ko se je prebudil iz narkoze, sem moral nazaj v operacijsko sobo, kjer je na mizi že ležal drugi ranjenec, tovariš Križevski (Jože Malnarič), prav tako ranjen v trebuh. Njemu je sledil tretji: tovariš Novljan (Lado Ambrožič), ranjen v vrat, prsi in koleno, kjer mu je drobec mine odprl sklep.*

Dr. Franc Novak - Luka: »Komandant Stane je umrl z glavo v mojem naročju. Operiral ga je dr. Bogdan Breclj, jaz pa sem pri operaciji sodeloval kot zdravnik reanimator. Zaradi nujnosti takojšnje operacije, ki so jo terjale hude poškodbe v trebušni votlini, ni bilo časa, da bi iskali takšne krvodajalce, katerih kri bi ustrezala ranjenčevi, temveč smo ustreznost krvi za transfuzijo preizkušali kar v porcelanastih krožnikih, kamor so partizani oddajali kri. V kot sobe partizanske bolnišnice - blizu peči, kjer je potekala operacija - so Franca Rozmana - Staneta prinesli na nosilih in v močnem šoku. Prepoznal pa me je, ko se je operacija iztekla in se je še boril za življenje. In mi govoril: ‚Luka, energija odhaja, energija odhaja.‘ ‚Zdrži, zdrži vendar!‘ sem mu prigovarjal. Vendar ni zmožal bitke s smrtjo: umrl je z glavo v mojih dlaneh. To je bilo logično, saj je imel samo v trebuhu 19 ran, vendar na tilniku nobene. Spominjam se tudi drugih ranjencev: Lada Ambrožiča - Novljana, Jožeta Malnariča - Križevskega, Franca Tavčarja - Roka ...*

ČE NE BI BILO PENICILINA, BI NE PREŽIVELI

Lado Ambrožič - Novljan: »Po Stanetovi smrti je bil na vrsti za operacijo Jože Malnarič. Operacija je dobro uspela. Naslednjega so v operacijsko sobo odnesli mene. Prostor je bil precej temen; le preprosta operacijska miza je bila nekoliko bolje osvetljena. Tu sem poleg Bogdana Breclja opazil še doktorja Lunačka, ki je bil pri operaciji prvi asistent, ter sestri, ki sta imeli opravka s pripravo narkoze. V ozadju se je držal Kidrič in spremljal priprave. Vsi so bili utrujeni, saj je bila to že tretja težka

operacija. Narkoza je začela hitro delovati in zazibal sem se v neobčutljiv spanec. Zbudili so me v bolniški sobi. Hitro sem se zavedel in se spomnil vseh podrobnosti tistega nesrečnega dne. Bilo je že pozno ponoči - blizu polnoči. Zdravniško osebje je brez počitka zdržalo naporen dan. Pili so kavo, bili zadovoljni s posegi, a žalostni zaradi Stanetove smrti. Prav tako tudi Jože Malnarič, ki je imel velike težave z gibanjem, kajti šivali so mu trebuh in ga je zato pri vsakem gibu močno bolelo.«

Jože Malnarič - Križevski: »Vseh teh dogodkov se spominjam podobno kot Lado Ambrožič - Novljan. Povem naj še, da bi ran v trebuhu ne preživel, če bi me, tako kot druge, ne rešili s pomočjo penicilina, ki so nam ga Angleži, hkrati z orožjem in drugo pomočjo partizanski vojski, spuščali v Belo krajino s padali. Ob nesreči sem dobil deset ran; drobec mine, ki je eksplodirala, imam še vedno v telesu. V času zdravljenja mi je bila v močno oporo Emilija Geršak, moja žena, s katero sem se poročil mesec dni pred tem dogodkom in ki mi je, skupaj z bolničarko Marijo kot bolniško sestro, pomagala po nesreči vse do okrevanja, kakor tudi poskrbela, da smo bili ranjenci iz Kanižarice ob vdoru domobrancev v Belo krajino varno prepeljani v Metliko, kasneje pa v bolnišnico v Gornji Hrastnik blizu Komarne vasi, nekdanjega kočevskega naselja nad Črmošnjicami.«

»VIDELA BI RANO NA TILNIKU ...«

Ada Pegan: »Komandantu Stanetu si je prizadevalo rešiti življenje več zdravnikov - vsi, ki so bili takrat v bolnišnici. Pomagali sta tudi dve medicinski sestri. Spominjam se dr. Igorja, priimka ne vem, dr. Toneta Ravnikarja, dr. Antona Cizlja, dr. Mirka Černiča, inštrumentarke Zore, Majde Zemljarič in še nekaj bolničark. Operacija Franca Rozmana - Staneta je trajala več kot tri ure. Komandant Stane je bil po operaciji še pri zavesti. 'Energija' je bila njegova zadnja beseda. Kmalu nato je umrl. Stala sem ob vznožju postelje in ta beseda mi še danes zveni v ušesih. Še isti dan me je Nikolaj Pirnat, slikar, prosil, naj bi mu pomagala pri izdelavi oziroma odlitju njegove posmrtne maske. Da bi to nalogo lahko opravila, sva v pisarni stavbe na dveh pisalnih mizah pripravila oder zanj - in šele pozno v noč se je najino delo končalo. Pri striženju sicer gostih las in oblikovanju obrvi bi vsekakor imela priložnost ugotoviti kakršnokoli močno rano zadaj na glavi ali tilniku, kot nekateri danes pišejo in govorijo, češ da je bil umorjen. Videla bi jo, če bi bilo to res. Da je bil skrivni pokop komandanta Staneta nujen, je jasno, saj so takoj po tem dogodku v Belo krajino vdrli domobranci in Nemci, in to tako nepričakovano, da ranjencev, ki so se zdravili v Kanižarici, ni bilo mogoče umakniti pred njimi po cesti, niti do nas ni mogla sanitetna služba Glavnega štaba. Na varno

smo jih odnesli na nosilih, hkrati z njimi pa reševali tudi svoje življenje ... Le dva od njih smo naložili na voz zapravljenec, da bi ju po kolovozu pripeljali do Črnomlja. Šele pri vasi Podzemelj smo ranjene tovariše lahko predali sanitetni službi Glavnega štaba.*

Dr. Bogdan Breclj: »Vest o nesreči v glavnem štabu se je bliskovito razširila po vsem osvobojenem ozemlju, dosegla bližnje enote VII. korpusa in prodrla do najbolj oddaljenih in najbolj skritih roških bolnišnic. Pretresla je vsakogar in z vseh strani so prihajali kurirji in prinašali ponudbe za vsakršno pomoč. Že med prvo operacijo so vodje divizijskih kirurških ekip ponujali pomoč v osebju in materialu, iz glavnega ekonomata so prihajale pošiljke bolniškega perila, hrane in pijač. Centralna lekarna je vzpostavila stalno kurirsko zvezo za morebitne dodatne potrebe po sanitetnem materialu in zdravilih, iz oddaljene roške bolnišnice Ajdovec, ki jo je vodil novozelandski kirurg dr. Lindsay Rogers, sem dobil droben zavitek z napisom ‚za komandanta Staneta‘ in v njem prve ampule penicilina, ki ga v partizanih sploh še nismo imeli. Sovjetska misija je poslala na pomoč kirurga dr. Leonova, ki je bil ves dan na voljo tovarišu Luki pri organizacijskih opravilih.

Izpred vhodnih vrat v bolnišnico se ves čas nista premaknila Stanetova zvesta spremljevalca in voznika Luka Pangerc in Dušan Malnarič; čakala sta, da odpeljeta mrtvega komandanta na njegovo zadnjo pot.*

»DRUGIČ SEM GA RISAL MRTVEGA«

Božidar Jakac: »Prvič sem ga risal takoj po mojem prihodu v partizane, septembra 1943, v profilu, v rdeči kredii. Visoko jedkanico sem naredil v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije v Dragatušu aprila 1944. Med delom mi je pripovedoval razne dogodivščine iz bojev v Španiji. Bil je zanimiv, a zelo skromen mož, čeprav je imel za seboj velika junaštva. Vsi smo tega komandanta slovenske partizanske vojske imeli radi. Na vse je naredil zelo prijeten in topel človeški vtis. Kadar me je srečal, me je vedno vprašal, ali kadim. ‚Seveda, seveda,‘ sem pritrdil, čeprav to ni bilo čisto res. Nato je segel v mizni predal in zgrabil cigaret, kolikor jih je mogla zajeti roka. Kar po 35 do 40 jih je bilo. To je seveda romalo v roke tovarišev partizanov, ki jim je tobaka tako primanjkovalo. Še danes se mnogi partizani spominjajo naju z ženo Tatjano, ker sva jim podarila Stanetove cigarete. Pretresljivo je bilo, da sem ga novembra 1944 risal mrtvega, preden je Niko Pirnat z Globačnikovo pomočjo odlil njegovo posmrtno masko.*

ŽALOSTNA DOLŽNOST

Ante Novak: »Tako j po Stanetovi smrti sem dobil najbolj žalostno nalogo v svojem življenju: organizirati pogreb. Nobene naloge tovariši niso tako brezhibno opravili samo namigniti je bilo treba in vse je bilo nared. Da, še po smrti bi za svojega komandanta Staneta storili vse. Nihče ne bo mogel podoživeti tiste strašne bôli, ki nas je vse takrat prežela. Ta smrt nas je prizadela in udarila kar s trojno močjo: kot nepričakovana smrt spoštovanega in ljubljenega komandanta in tovariša, kot človeka, borca in komandanta, ki je uspešno gradil visoko organizirano armado, povrhu pa še kot vojna ironija, da je prav on med žrtvami slabega zavezniškega orožja.»

UMRL JE PRI OPRAVLJANJU DOMOVINSKE NALOGE

Jaka Avšič: »Tragična Stanetova smrt, ki je pretresla vso slovensko partizansko vojsko, je še povečala njegovo priljubljenost pri borcih: postal je pravi legendarni voditelj vojske, ki opravlja častno, sveto in domovinsko nalogo - osvoboditev svojega naroda. Smrt v takšnih okoliščinah in s takšnim posvečenim ciljem je v zgodovini narodov od nekdanj dogodek, ki trajno duhovno pretrese množice. Stane ni izgubil življenja po naključju: dal ga je v svoji zagnanosti, da bi naša osvobodilna vojska dosegla čim večje in čim hitrejše uspehe, v želji, da bi znala čim bolje uporabiti novo orožje. Stanetova smrt je bila junaška smrt - saj je zavestno izpolnjeval svojo dolžnost kot svoji vojski najbolj zvest komandant.»

ZAKAJ NESREČA?

Lado Ambrožič - Novljan: »Od tistega dne pa vse do danes se je veliko ugibalo o vzrokih Stanetove smrti. Ali ni bila v ozadju podla sabotaža? Ali ni bil Stane nepreviden, ko se je osebno spuščal v preizkušanje novih, neznanih orožij? Ali ni padel Stane v čudnih, do sedaj nepojasnjenih okoliščinah, ki jih vedno bolj zagrinja mrak pozabljanja? ...

Kako je prišlo do tako hude nesreče? Je bila res v ozadju sabotaža ali je bila podtaknjena naprava, ki je napravila tako veliko škodo osvobodilnemu gibanju? Na podlagi poročila, ki ga je sestavil tedanji načelnik partizanskih orožarn Tine Železnik (Tone Šušteršič), je možno obnoviti celotni potek eksplozije minometa.

Angleški konstruktor je dobil nalogo, naj sestavi minomet, ki bo zelo lahek in preprost, da bo tako prikladen za oborožitev

desantnih enot (enote, ki se izkrcavajo v sovražnikovem zaledju, predvsem z letali, jadralnimi letali ali padali). Tako je nastal že opisani minomet, ki je imel vse zahtevane odlike. Moral je biti delo duhovitega konstruktorja. Toda sicer odlična ideja je imela veliko, nepričakovano hibo. Konstruktor je namreč moral pri naboju, to je pri mini, rešiti težko nalogo njene aktivizacije. Kako bo prišlo do vžiga mine, ko bo padla na cilj? Mine težkih minometov so imele preprosto kot topovske granate na svoji konici udarni vžigalnik, ki je ob udarcu na cilj vžgal eksploziv in tako povzročil eksplozijo. Pri tem pa so seveda morale mine leteti skozi zrak tako, da je bila konica zmeraj spredaj. Niso se smele v zraku prekucevati. To so dosegli na ta način, da so na rep mine montirali zračne stabilizatorje. Tako je mina udarila ob cilj vedno s konico. Pri manjših in lažjih minah pa tak stabilizator ni učinkovit. Zato se te mine pri letu vedno prekucujejo. Kaj storiti? Konstruktor se je odločil za že znani sistem vžiganja, ki so ga npr. imele tudi italijanske ročne bombe: ob močnem tresljaju, ki ga povzroči udarec izstrelka ob cilj, se vžigalo aktivira. Ta sistem je dovolj soliden in varen. Toda in v tem grmu tiči zajec ali se ne bo mina vžgala že takoj v cevi, ko bo udaril vanjo val plina, ki se bo razvil iz pogonskega naboja? Mino je treba vendar pognati iz cevi s precejšnjo silo! Da bi preprečil eksplozijo naboja v cevi, je konstruktor vdelal posebno varnostno napravo, ki je imela nalogo, da ob prvem udarcu na mino, to je ob izstrelitvi, usposobi pravi vžigalni mehanizem za vžig. Ob drugem udarcu bo mina torej eksplodirala. Na videz je bilo vse to v najlepšem redu. Vendar, ali se ne zdi vsakomur že na prvi pogled, da je bil ves vžigalni mehanizem preveč zapleten?

Kaj pa bi se zgodilo, če bi pri transportu min prišlo do nepredvidenega udarca (npr. karambol avtomobila ali vlaka)? Prvi varovalni mehanizem bi bil s tem že pripravil drugemu mehanizmu možnost za vžig. Vzemimo naslednji primer: tovornjak vozi municijo, med katero so tudi mine za opisani minomet, na fronto. Spotoma se tovornjak zaleti v drevo. Municija se raztrese po cesti in travi. Ob udarcu tovornjaka v drevo so se pri nekaterih minah sprožile prve varovalne naprave, ker so bile morebiti bolj ohlapno vstavljene vanje. Vojaki poberejo raztreseni material in ponovno spravijo v zaboje valjaste škatle z minami, kajti embalaža ne kaže nobenih znamenj poškodb. Na fronti prejmeta merilec in njegov pomočnik tako poškodovane mine in pri izstrelitvi je nesreča tu.

MARSIKATERO PADALO SE NI ODPRLA ...

Tako se je tudi dogajalo. Angleži so s temi minometi oboroževali predvsem desantne čete. Karambolov je bilo med njimi

veliko. Še vedno pa se je zgodilo, da so čete v sovražnem zaledju oskrbovali s padali. Marsikatero padalo se ni odprlo in municija je priletela v kovinskem zaboju z veliko silo na zemljo. Zaboj je sicer počil ali se razbil, toda kartonska embalaža je ostala nepoškodovana, pri mnogih minah pa se je odprla varnostna naprava. Tudi v našem primeru je bilo tako. Verjetno so poslani mine nekje doživele karambol. Ko so Angleži spoznali dvoreznost svojega orožja, so ga hitro odtegnili iz svoje oborožitve. In tako je material prišel k partizanom kot vojaška pomoč zaveznikov. Še veliko partizanov je padlo ali pa je bilo hudo ranjenih pri upravljanju tega orožja - dokler ni vrhovni štab prepovedal uporabe teh minometov.»

Ko je bil komandant Stane smrtno ranjen pri preizkušanju novega angleškega minometa, so bili poleg njega prisotni še trije borci in kapetan Stane Pečak, ki je bil v Glavnem štabu NOV in POS odgovoren za oborožitev, poleg njega pa še vodja naših orožarskih delavnic, Tone Železnik. Prič pri obravnavanem dogodku se torej ni manjkalo, kot so pisali po letu 1990 nasprotniki NOB. A to, kar so te priče svoj čas povedale, postavlja na laž vse javne trditve o načrtovanem umoru. Od prisotnih pri preizkušanju minometa sta bila vsaj dva strokovno usposobljena in zato upravičena podati razlago o poteku dogodka in presoditi njegove vzroke. Dejstvo je, da je nastala eksplozija mine v cevi minometa zato, ker so imele nekatere mine, ki so bile s padali vržene iz letal, zaradi »trdega« pristanka kvarno premaknjen vžigalniški mehanizem in so bile takorekoč že tedaj delno aktivirane ter so zato ob izstrelitvenem sunku že v cevi eksplodirale.

Prisotnosti komandanta Staneta pri preizkušanju angleškega minometa prav tako ni mogoče označiti za čudno in nenavadno, kajti znano je, da je pogosto osebno nadzoroval preizkušanje raznih novih orožij ali vojaških naprav. Navedli bomo le dva takšna primera, ki se ju partizani spominjajo. Ko so preizkušali »doma izdelano« granato za zaplenjeni protitankovski top, je eksplodirala, vse pa je takrat - tudi komandanta Staneta - zaščitil prsobran, za katerim so stali. Komandant Stane je bil tudi prisoten, ko so na primer preizkušali težki mitraljez, pridobljen iz ponesrečenega letala liberatorja. Načrt za pripadajočo merilno napravo je izračunal in izrisal Stane Pečak, ki je bil v Glavnem štabu NOV in POS zadolžen za artilerijo in protizračno obrambo.

PRETRESLJIVO, NEPOZABNO SLOVO

Franca Rozmana - Staneta so pred zadnjim slovesom položili na oder kulturnega doma v Črnomlju. Vse popoldne in pozno

v noč se je od njega poslavljal množica in vencev in cvetja je bilo toliko, da so jih morali postavljati pred domom. Tudi pogrebne slovesnosti so bile tako veličastne, kakor si jih je zaslužil le on.

Kakor mnogim partizanom, komandantom, organizatorjem osvobodilnega boja slovenskega naroda, je tudi komandantu Stanetu smrt presekala življenje še pred koncem vojne. Umrli je na pragu zadnje hude partizanske zime. Ni mogel voditi operacij slovenske in jugoslovanske vojske za osvoboditev celotnega slovenskega narodnostnega ozemlja: Ljubljane, Trsta, Gorice, Celovca.

Sedanji generaciji je težko predstaviti vpliv te močne osebnosti na takratne zgodovinske dogodke. Na voljo so nam le skromni pisani viri in osebni spominski zapisi. Pri uresničevanju te naloge nas ovira še to kar je za komandanta Staneta še posebej značilno da sam ni zapisal skoraj nič, ne o sebi, ne o svojem življenju in delu, ne o svoji vojaški taktiki in izkušnjah. Ohranjeni so ostali le njegovi podpisi na vojaških poveljih, navodilih enotam in vojnih poročilih s partizanske fronte.

Kljub skromnemu pisnemu izročilu pa velja komandant Franc Rozman - Stane za enega največjih poveljnikov na slovenskem in jugoslovanskem partizanskem bojišču, za izrednega stratega in taktika, za oblikovalca posebne partizanske bojne taktike, s katero lahko majhen narod, tehnično mnogo slabše oborožen kot drugi, izvojuje zmago proti velikim okupatorskim vojskam. Velja za pomembnega soustvarjalca našemu ljudstvu, zemlji in razmeram prilagojenega in neuničljivega splošnega ljudskega odpora. Poleg tega velja komandant Stane za velikega vojaškega učitelja in vzgojitelja cele generacije slovenskih častnikov in poveljnikov, lahko bi celo rekli za ustanovitelja prve slovenske oficirske šole v prvi partizanski zimi na Pogledu in Kremenjku.

PO BITKI JE LAHKO VSAK GENERAL

Na podlagi zgodovinskih virov, zapisov in dokumentov iz tistega časa nekateri vojaški strokovnjaki danes pri ocenjevanju posameznih partizanskih akcij modrujejo o tem, kako bi bilo treba ravnati v tem ali drugem primeru, kaj vse je bilo napačno v taktiki poveljevanja, na kakšen način bi se lahko partizani izognili žrtvam in tveganju, na primer pri pohodu II. grupe odredov ali pri pohodu XIV. divizije, o tem, kako bi moral ravnati Pohorski bataljon ipd. Nekateri grede celo korak dlje in hočejo partizanskim štabom ali posameznikom naprtiti moralno in vojaško odgovornost za žrtve in neuspeh te ali one parti-

zanske akcije. Partizani nikakor ne nasprotujejo kritični analizi svojega bojevanja; nasprotno, že med osvobodilno vojno so redno kritično analizirali ravnanje posameznikov ali štabov, višji organi, partijski in vojaški, pa so tudi kadrovsko in disciplinsko ukrepali, kadar je šlo za neodgovorno ravnanje.

Vendar pa partizanskega boja in taktike ni moč enostavno vzporejati z našimi današnjimi spoznanji in okoliščinami. Treba jih je postaviti v takratni čas in vojne razmere in upoštevati dokaj skromno vojaško znanje in sposobnost pretežno mladih vojaških starešin, ob tem pa poznati takratno razmerje sil in vse okoliščine, v katerih so se bojevale enote slovenske partizanske vojske. Prav tako ni mogoče partizanskih bojev presojati samo z vojaškega stališča: kdo je zmagal in kdo je bil poražen, koliko žrtev so imeli partizani, koliko pa je bilo uničene sovražnikove žive sile. Pomembnosti partizanske aktivnosti tudi ni možno presojati samo po tem, kako velika je bila kakšna enota, kako široko je bilo operacijsko področje, koliko sovražnih postojank je padlo in kakšno ozemlje je bilo osvobojeno. Vojaški učinek je bil nedvomno pomemben izvor moči osvobodilnega gibanja, vendar ne edini. Prav tako je bil pomemben moralnopolitični pomen partizanske akcije, njena odmevnost pri ljudstvu, njene posledice na moralno razpoloženje in odnos prizadetega prebivalstva do narodnoosvobodilnega boja. S tega vidika je bilo npr. uničenje Pohorskega bataljona pa naj je pomenilo še tako hud udarec in trenutni uspeh okupatorskih sil - hkrati tudi velika moralna spodbuda za širjenje vstaje in nacionalnega ponosa. Ta bitka je potekala na najbolj izpostavljeni točki naše domovine in ljudje so spoznali, da se partizani bojujejo junaško, da se ne predajajo, da varujejo poslednjo kroglo zase, da ne bi padli živi v sovražnikove roke. V takratnih okoliščinah, ko je okupator vsako pomoč partizanom kaznoval s smrtjo, s tem, da je pošiljal cele družine v taborišča smrti, požigal kmečka poslopja in cele vasi, je bilo velikega pomena, da so ljudje v naših številnih oporiščih po kmetijah in gorskih zaselkih partizanom zaupali. Številni zgledi, primeri in zgodbe Pohorskega bataljona, bradatega pohorskega kralja Šarha, komandanta delavca Groge, komisarja tribuna Rajka, Katarininega ženskega voda - so se širili in postali legenda, močnejša od smrti bataljona. Leto dni kasneje pa je bila ustanovljena na Pohorju nova vojaška enota - XI. brigada Miloša Zidanška.

Sleherni spomin, ki osvetljuje vlogo takšnih legendarnih dogodkov v slovenski zgodovini, a tudi takšnih velikih osebnosti v našem narodnoosvobodilnem boju, kakršen je bil komandant Stane, daje hkrati odgovor tudi na vprašanje, zakaj smo še vedno in vse bolj ponosni na vrednote tega boja. In zakaj ta naš odločni boj za narodov obstoj zasluži spoštovanje in upoštevanje tudi prihodnjih rodov Slovenk in Slovencev.

VIRI:

O Francu Rozmanu - Stanetu, legendarnem komandantu partizanske vojske, še danes ni možno izreči dokončne besede o njegovi vlogi pri organiziranju in vodenju narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji v drugi svetovni vojni. Največ virov za takšno oceno sta zbrala in jih v zborniku Komandant Stane leta 1977 uporabila dr. Anton Bebler in Peter Stante - Skala. O Rozmanovem predvojnem življenju dotlej v literaturi ni bilo skoraj nič znanega, priložnostni zapisi novinarjev in objavljeni spomini njegovih sodobnikov pa so bili polni netočnosti in namišljenih trditev. Urednika zbornika sta se obrnila na več Rozmanovih nekdanjih soborcev med špansko državljansko vojno in NOB ter s pomočjo »TV-15« še na tiste, ki bi utegnili na kakršenkoli že način prispevati k vsebinski obogatitvi zbornika. A béra tako zbranih prispevkov je bila kljub temu pičla. Najteže je bilo tipati v Rozmanovo otroštvo in mladost, bivanje v Nemčiji po odhodu iz francoskih jetniških taborišč ter ilegalno življenje in dejavnost do začetka oktobra 1941. Tudi o Rozmanovi udeležbi v dveh vojnah ter o njegovem delovanju v francoskih taboriščih za internirane borce iz Španije je bilo v spominih njegovih sodelavcev veliko vrzeli.

Izvor, otroštvo in mladost Franca Rozmana je raziskoval publicist Mile Pavlin, njegovo ilegalno delo od julija do septembra 1941 pa Rezka Traven, sodelavka Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Avtorja zbornika Komandant Stane (zbrala in izdala dr. Anton Bebler in Peter Stante - Skala, Založba Borec, Tiskarna ČP Gorenjski tisk, Kranj 1977) sta poleg že omenjenih uporabila tudi podatke iz del Franceta Filipiča ter iz uradnih španskih dokumentov o Rozmanovem vojskovanju v Španiji, shranjenih v arhivu CK ZKJ v Beogradu, v arhivih Jugoslovanskega združenja prostovoljcev španske republikanske vojske v CK ZKS ter v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Pri pisanju tega sestavka sem se zato lahko oprl predvsem na naslednje prispevke v omenjenem zborniku:

- Otroštvo in mladost (Mile Pavlin)
- V podoficirski šoli v Jarami (Aleš Bebler)
- V isti četi (Ratko Vujović - Čoče)
- V francoskih taboriščih (Ljubo Ilić)
- V Franciji in Nemčiji (Ratko Vujović - Čoče)
- Na delu v Nemčiji (Jakov Kranjčević - Brada)
- Zadnjič doma (Mile Pavlin)
- Leta 1941 (Aleš Bebler)
- V ilegali (Rezka Traven)

- Stane in partizanstvo na Štajerskem (Sergej Kraigher)
- Skozi vojno vihro (Peter Stante - Skala)
- Stanetova šola (Mitja Ribičič - Ciril)
- Zadnje srečanje (Aleš Bebler)
- Slovenska partizanska vojska pod Stanetovim poveljstvom in Usodna nesreča (Lado Ambrožič-Novljan)
- Komandanta Staneta poslednji boj (dr. Bogdan Breclj)
- Iz spominov Kidričevega spremljevalca (Franc Štrekelj)
- Ob pogrebu (Ante Novak)
- Kako sem risal Staneta (Božidar Jakac)

Pri pisanju so mi bili v pomoč tudi pisni prispevki soborcev komandanta Staneta: Toneta Ulriha - Kristla, Franca Poglajna - Kranjca in Franca Severja - Frante ter zbornik Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 - 1945 (Partizanska knjiga, Ljubljana 1976).

Opis nesreče, ki je povzročila smrt komandanta Staneta, in vzrokov zanjo, pa temelji tudi na novih virih, izjavah in spominih, ki sem jih zbral leta 1991, ob ponavljajočih se, za organizatorje NOB žaljivih namigovanjih, da Rozmanove smrti ni povzročila nesreča pri preizkušanju orožja. A kaj naj bi jo povzročilo - o tem nasprotniki NOB nimajo enotnega mnenja. Tudi zato je bilo treba opisu okoliščin v zvezi s tem odmeriti več prostora, kot bi bilo potrebno, če bi se v javnosti kar naprej ne pojavljale nove in nove neresnice o tem dogodku.

To gradivo lahko po vsem zapisanem (samo)ocenjujem le kot mozaično zbirko elementov za sestavo celovitejše podobe o pomenu Franca Rozmana - Staneta za rojstvo in rast slovenske vojske v najusodnejšem času naše zgodovine. Glavna naloga - vsestransko oceniti vlogo komandanta Staneta v NOB zgodovinopisce in vojaške strokovnjake še čaka.

Upam, da sem vsaj njen manjši del s to brošuro opravil. Vendar bi tudi tega dela ne zmožel, če bi mi ne pomagali številni udeleženci NOB, ki sem jih prosil za pomoč pri dopolnjevanju tega gradiva. Vsem se iskreno zahvaljujem.

Avtor

Boris Kidrič množici partizanov in Belokranjcev ob krsti priljubljenega komandanta: »Na življenje in smrt si bil zvest svojemu ljudstvu, na življenje in smrt si sovražil naše ljudske in narodne sovražnike ... Pod tvojo komando so naše enote izbojevale najslavnejše zmage, pod tvojo komando so naše enote prerasle v regularno vojsko, pod tvojo komando so se pripravile na svoje končne in odločilne borbe ...«

Vinko Blatnik: Komandant Stane
Izdajatelj: ZZB NOB Slovenije, Glavni odbor, Komisija za
informativno, propagandno in promocijsko dejavnost

Ljubljana 1999

Tisk: Tiskarna Optima, Ljubljana

Fotografija na zadnji strani ovitka: Spomenik Francu
Rozmanu - Stanetu

